

Szent György könyvek

MB

215.673

Kovács István

KÉT ÖRÖKÉLETŰ TÖLGY

ADALÉKOK A MAGYAR-LENGYEL BARÁTSÁG
TÖRTÉNETÉHEZ

Kovács István

**„Két örökéletű tölgy”
(„Dwa wiekuiste dęby”)**

**Adalékok a magyar–lengyel barátság
történetéhez**

A Szent György Könyvek szerkesztője:
Szijártó István

A címlapon: Krakkó Mária templom
(Jernye János fotója)

ISBN:978-963-87732-6-5
ISSN: 1789-6819

©Kovács István, Szent György Kiadó

Kovács István

„Két örökéletű tölgy”

**Szent György Kiadó
Budapest
2008**

HB 24.673

2008

Megjelent a magyar–lengyel barátság napja alkalmából
Sólyom László és Lech Kaczyński köztársasági elnökök
debreceni találkozására

Ukazało się z okazji dnia przyjaźni polsko–węgierskiej
i debreczyńskiego spotkania prezydentów
László Sólyoma i Lecha Kaczyńskiego

Az alábbi írás 1987-ben született. Egy évvel később látott napvilágot mint a lengyel történelemről írott, *Hamuban csilagló gyémánt* című esszékötetem előszava, de közben az *Életünk* 1988. márciusi számában is megjelent – hozzászólásként a Csengey Dénes–Balassa Péter párbeszédhez. Lengyelség-élményem öntudatépítő kezdetéről ma sem tudnék másként beszámolni, mint akkor, a késő Kádár-korszakban, amikor a világ minden háttérzajából a rendszer recsegését-ropogását véltük kihallani. Azóta kiderült, hallászavarban szenvedtünk. Az egykori *előszó* újbóli kinyomtatásának megvan az az előnye, hogy utólag nem kell okoskodnom, nem kell bátrabbnak és őszintébbnek látszanom, mint amilyen akkor voltam. A lényegét illetően csak hat-nyolc homályban lévő személynek adtam nevet. Az eredeti szöveg kilencvenkilenc százalékban érintetlen maradt. A vallomásos előszóba foglalt történet 1956-ig tartó részét feldolgoztam a *Gyermekkor tündöklete* című regényben, amelyből *Budakeszi srácok* címmel 2006-ban film készült.

Vallomás – előszóban elbeszélve

Mindenki másként éli meg a múltat – szűkebb és tágabb közösségeét is –, ezért a róla kialakult képért senki se marasztalható el. Mert a múlt nem parancsolható ránk, ahogy a jövő se: mindkettőre történetek és történnek kísérletek. Ez még nem jelenti azt, hogy annyiféle múlt van, ahány ember. A múlt személyiségünk egyik formálója. Felelősséggel tartozunk neki, ahogy felelősek vagyunk személyiségünkért is. A múlt az egy-

kor voltak jelene. Ahhoz, hogy mindinkább az igazság megközelíthető pontja felé lendüljön róla való tudásunk mutatója, újra és újra értelmeznünk kell. A tudás nem csupán tényismertet jelent. A tudás inkább kételkedésünk és szeretetünk minősége. A jelen így lehet az összes eddigi emberi személyiségek összessége. A személyiség kialakulásában sok az esetlegesség. Szólni most az én törvényszerűvé lett esetlegességeimről szeretnék.

Az első könyv, amit életemben olvastam, Rákosi Viktor *Hős fiúk* című regénye volt. Nagyanyám vette egy Teleki téri mindenárustól. Bizonyára a benne munkáló kereskedői szellem ellenére sem sejtette, hogy az így rám fordított néhány forint mennyire megtérül. Az 1952 karácsonyára kapott kötet – *Regényes történet a szabadságharcáról Fiúk és leányok számára* – Budavár bevételével záródott, s én sokáig azt hittem, hogy 1848–49 nagy mérkőzését megnyertük. A történelmi időt ekkor még nem tudtam pontosan se részeire szedni, sem a helyére tenni. '45-öt számomra logikusan követte '48/49. A felszabadulás utáni szabadságharc egy kicsit elgondolkodtatott ugyan, de nem okozott tudati zavart. A história és a mese között még nem éreztem sok különbséget. Egyébként is kényelmes helyzetben éltem; történelmi eszmélkedésem az ötvenes évek elejének „minden jó, ha vége jó!” hangulatára esett. Vagyis: „a felszabadulásig minden iszonyú volt nálunk, most pedig minden csudajó”. Tízéves koromig senkitől se hallottam ennek cáfolatát, bár a csudajóságot mindennapjaink eleve megkérdőjelezték. Én azonban rendületlennek bizonyultam.

A szanatórium, ahol anyámmal – a gyógyszerraktárrá átalakított templom sekrestyéjében – éltünk, meghitt otthonom volt. Lakói, mai tudatommal megítélve is, igazi közösséget alkottak: az eszményien megvalósult nagy családot, amelyben jól éreztem magam, s nem hiányzott a háborúban eltűnt apa. „Eltűnt a háborúban” – mindig ezt kellett mondanom, ha róla kérdeztek. Én persze a nagy családi szájzár korában se az elharapott mondatokat, se a félszavakat, se a krákogásokat, se a nyakatekert vicceket nem értettem – vagy féltem érteni? –, bár sejtettem, hogy valami szentségtörőt, büntetendőt, tilosat jelentenek...

Életem boldogságos napja volt, amikor Rákosi Mátyást – kapcsolatot éreztem közte és Rákosi Viktor között – egy május 1-jei felvonuláson – akárha az üveghegyeken át – a dísztribünön megpillantottam. Jóságos kerek feje csillogott a napfényben. Dobó István állhatott így aranyos sisakjában az egri vár bástyamellvédje mögött, amikor az alatt hömpölygő janicsárnépséget szemlélte. Récsei Dezső bácsi, a gondnok, nagyjából a tribünnel egyvonalban, megállította szanatóriumunk dolgozóinak fehér ruhás, szüzi menetét és elharsogta: „Most pedig háromszoros éljen Rákosi elvtársnak!” Kiáltottam volna én anélkül is lelkesen, de hogy szanatóriumunk gazdasági tisztje szólított fel rá, akit apámként szerettem, torkom szakadtából üvöltöttem, mint valami varázsigét, amelynek hatása egyenes arányban áll a kiejtés hangerejével.

E felvonulás emlékezetes jelenetének hatására éreztem először, hogy valamiképpen része vagyok a történelemnek. És, hogy ez jó. Csak az gondolkodtatott el, hogy a gondnok bácsi miért nem tagja a pártnak. (Ez feltűnően köztudott volt.) Ösztönösen tiltakoztam a felszínre lökődő vélekedés ellen, márminthogy méltatlan lenne rá. Hiszen az emberek szerették közvetlensége, segítőkészsége, humora miatt. És a nagy vezért is megéltetette... Szeretett apánkat..., aki „eltűnt a háborúban”.

1955 nyarán három család – a Riskó, a Récsei és a Kardos – összeállt és gyermekeik számára több napos gyalogtúrát szervezett Dobogókőre. A negyedik csonka családot egy személyben én alkottam; gyámságomat a gondnok bácsi vállalta. Az emlékezetes kirándulás során oly magától értetődő természetességgel mesélt a cserkészigazdák nagy test- és lélekedző táborozásairól, s oly, már-már kultikus tisztelettel beszélt Teleki Pálról, hogy életemben először éreztem magamban „történelmi” zavart. Annyit ugyanis tudtam Telekiről, hogy a népnyzó bukott rend egyik vezető embere volt. (Nevét is olyan tér viselte, amelyik kirítt csúnyaságával, s szürkület után ijesztő dolgok történtek a bódék között. Azt, hogy egy másik Teleki is volt, egy ugyancsak öngyilkos és ugyancsak gróf, később tudtam meg.) Grófi volta nem zavart különösebben, mivel a szanatóri-

umban dolgozott néhány grófnő. Bűneiket levezekelendő, takarítónőkként fejtettek ki hasznos munkát a társadalom számára, s legfeljebb csak mosolygásukkal különböztek a többi halandótól. Zavaromnak mutatkozott egy késleltetett összetevője is, amely később robbant, mint egy több évre időzített bomba. Tanultuk ugyanis, hogy Teleki miniszterelnökségéhez fűződött az úgynevezett második zsidótörvény megalkotása, s gondnunk – sokáig az egyetlen ember, aki előttem megbecsüléssel szólt az öngyilkos miniszterelnökről, a főcserkészről – zsidó ember volt. A szanatórium dolgozói egyébként az etnikai képet tekintve, kicsinyített mását alkották a hajdani Magyarországnak: szlovákok, svábok, bolgárok, kitelepített felföldi, elmenekült jugoszláviai, itt-rekedt erdélyi és őshonos helybéli magyarok alkották a gyógyítók és gyógyítandók táborát. (A görög menekültek jelentették a kivételt: törve beszéltek magyarul és mindnyájan tüdőbetegként feküdtek a szanatóriumban.) Ez utóbbi tény mit se zavart abban, hogy 1956-ig – tudatom alján, ha kételkedve is – a világon mindenkit magyarnak ne higgyek.

1956-ot hirtelen megöszült gyermekfejjel éltem át. Sok volt a vér és sokkoló a hirtelen eltűnt emberek hiánya, a temetőkertté változtatott játszóterek látványa. December elején gyalog jutottam el a Moszkva térről a Teleki térre. Ez volt az első és az utolsó történelmi sétám. A história a múzeumivá lett hónapban a halál kegyetlen és kaján mágusaként köszöntött rám Budakeszin: leemelt kertkaput, véres lepedővel betakart hordágyat lebegtetett előttem. Egy ember, Máriy László feküdt rajta néhány méterre tőlem, hol elképesztő fegyelemmel, hol öntudatlanul hánykolódva. Tudtam, ha meghal, el se kell mozdítani, mert a deszkák mint sírgödröt keretezik be a földet s a koporsótlan halottat... Karhatalmi szolgálatot vállaló mostohabátyámnak, Velez Sándornak később Sziklai Sándor halála kapcsán szóvá tettem, hogy én másként láttam, ami a szomszéd utcában történt, mint ahogyan azt a Fehér könyvben feketén leírják. Ő azt mondta, hogy ez nem sérti a tények összességének igazságát. És ha mindenki másként élte meg a maga személyes történetét, mint ahogyan leírva van? – makacskodtam, szentnek

akarván tudni a történelemről és a történelemnek írott szót. Mit ér a mámorító történelmi élmény, ha belehalunk? – valami ilyesmit válaszolt. Nem hagytam magam meggyőzni. Fotóalbumának véletlen lapozgatása közben felfedeztem két tisztis-kolás képet. Az egyik őt, a másik a barátját ábrázolta, akit egyébként látásból ismertem. A II. Rákóczi Ferenc Katonai Középiskolában az ő osztályuk volt – tudomásom szerint – az első és egyben az utolsó érettségiző évfolyam. (Mostohabátyám vezérkari ezredesként szívinfarktusban halt meg negyvenkilenc éves korában, pár nappal azután, hogy összeszóllalkozott Czinege Lajos honvédelmi miniszterrel.) A két tisztis-kolás fénykép alatt ugyanazt a magyarázatot olvashattam: „ellenforradalmi emlék”. Látszott azonban, hogy az „ellen”-t kicsit más színű tintával – vagyis később – körmölték oda. Ezt követően már megértőbb voltam iránta.

Rádöbbsentem, hogy ki kell rekesztenem magamból a történelmet, ha létezni akarok. De nem tudtam úgy bebabózódni, hogy önfeledt gyermekként keljek újra életre. Úgy éreztem, hogy miután testközelbe kerültem a történelemmel, az nemcsak roncsolóan belém tapadt, hanem – mintegy önvédelemből – belőlem nőtt ki. Talán azért, mert télen-nyáron ott loholtam fölfelé, el-elvágódva, vissza-visszacsúsztatva Branyiszko jeges meredélyén: – mellettem magyarul és szlovákul ordító honvédek, alant Guyon ütegei, amelyek belénk kartácsoltak volna, ha meghátrálunk. De mit kezddhettem a távoli múlt bennem növekvő vadhúsával, amelyet ereivel és idegeivel a közelmúlt is behálózott. Nem a képzelet kínja (melyről a kitűnő cseh író, Vladimír Parál vallott huszonöt évvel később) táplálta ezeket az ereket, hanem a jelen, amellyel nehezen tudtam megbékélni. Mert kinek tehettem volna fel kérdést mindazzal kapcsolatban, ami bennem és körülöttem történt? És kitől kaptam volna rá választ?

Az egyéni százár éveit tovább tartottak, mint a közösségéi. A magas politika új, lassan mind frissebb levegővétele a hatvanas évek közepétől pezsdítően hatott a társadalom egészére, az általános légkörre. Ahhoz azonban, hogy a helyileg és személyileg is körülhatárolható kisebb területi egységek atmoszférá-

ja is hathatósan megváltozzék, hosszabb időre volt szükség. Helye és funkcionáriusa válogatta, hogy mennyire.

Engem akkortájt, az ötvenes évek vége felé nem azok a felnőttek zavartak, akiknek nyelve, gesztusrendszere gyakorlatilag mit sem változott, hanem a történelemkönyvek. Évekbe telt, míg kicserélték őket, de az újak is csalódást okoztak. Egy és ugyanazon eseménysort háromféleképpen is tanultam. Másként az általános iskolában, máshogy a gimnáziumban, majd pedig az egyetemen tanultakat kellett vele kapcsolatosan érvényesnek tekinteni. Legalábbis néhány évre. Az általános iskola hatodik, hetedik, nyolcadik osztályában a tanárunk összeragasztatta velünk az éppen forgalomban lévő tankönyvek egyes lapjait, s ha a nemkívánatos szöveg (például valamelyik Rákosi-per vagy Tito gyalázkodó bemutatása) átnyúlt a még érvényes oldalra, azt besatírozta.

Utáltam a történelmet mint tantárgyat, ijesztett mint közvetlen élmény, kiskorom hős fiúját és gondnok bácsiját azonban változatlanul szerettem. A hős fiúk a történelem összes általam átélt kisebb és nagyobb fordulatai ellenére megtanították becsülni a múltat, gondnokunk személyes példája pedig azt plántálta belém, hogy ha valaha is a história eseményeit és szereplőit vizsgálom, azt árnyaltan és megértéssel tegyem.

Az ötvenes és hatvanas évek fordulóján történelmi tudatom „saját használatra szóló” kialakítása során irányult figyelmem a lengyelekre. Róluk az irodalomtudomány által kétes értékűnek, de inkább értéktelennek tartott író sokat emlegetett „fércművéből” szereztem tudomást. És nemcsak a szövegből, hanem az ábrákból is. A könyvet illusztráló Mühlbeck Károly ugyanis egy-egy lengyel ulánust is odarajzolt a honvédhusárok közé. (Én először inkább osztrák hadifoglyoknak néztem őket egyenruhájuk miatt.) Így végtére is e „regényes történetből” tudhattam meg, hogy a lengyelek a szabadságharcban a magyarok oldalán küzdöttek. Az 1898-ban hatodik kiadásban megjelent könyv szerzőjének nyilván ezzel is az volt a didaktikus célja, hogy az államiságától megfosztott lengyel nemzet iránt ébren tartsa a honi közvélemény rokonszenvét. Rákosi

Viktor persze írt a forradalom ellen támadt nemzetiségekről is – érzelmeket felkorbácsolóan s bizonyos fajta elfogultsággal, de – becsületére legyen mondva – az olvasói indulatot a testvérnépeket félrevezető bécsi udvar ellen fordította. A velünk együtt élő népek fogalmát, ha ellentmondásosan is, ez a könyv táplálta belém. Oly tartósan, hogy azt később az unos-untig hangoztatott, semmitmondó frázisok se tudták kilúgozni.

Az általános iskola hetedik osztályától kezdve aztán a szabadságharcról minden könyvet elolvastam, amihez hozzájutottam. 1849/49 eseményei és a belőlük leszűrtek erkölccse és tudattá váltak bennem.

Lengyeltanulásra is a jelzett két esztendő késztetett. Szerettem volna megismerni a honvédsereg oldalán küzdő lengyel légio tevékenységét, tagjainak sorsát, s mivel csak elszórt utalásokat találtam rájuk, elhatároztam, hogy megtanulok lengyelül. Pontosan emlékszem a dátumra: 1962. március 1-jén vettem kezembe először a lengyel nyelvkönyvet. Barátom édesanyja, aki lengyel menekültként a második világháborúban került Magyarországra (ezzel a ténnyel se tudtam mit kezdeni) megtanította, hogyan kell kiejteni az *ę*-nel, *ą*-nal, *ł*-lel jelzett ismeretlen hangokat. Nem tudom, meddig futotta volna a nekirugaszkodásomból, ha véletlenül nem látom két héttel később a *Hamu és gyémánt* című filmet, amelyet az Egyetemi Színpadon vetítettek. Már az előtte tartott bevezető is élményszámba ment – az előadó őszinte hangja miatt. És mennyire megragadott Maciej alakja? Ő hordta csak igazán fájdalmasan és tragikusan magában a múltat, még hozzá a közelmúltat. Cselekvően és becsapottan. De megtagadni ugyanúgy nem akartam, ahogyan ő sem. Lelkesített, hogy olyan lehetek, mint ő, de fájt belegondolni; majd én is a szemétdombon végzem. Emellett azonban erővel és hittel töltött el az, hogy az ún. „kényes kérdéseket” is meg lehet közelíteni és fel lehet tární őszintén. (Ebben később Kósa Ferenc és Jancsó Miklós egy-egy filmje, a *Tízezer nap* és a *Szegénylegények* is megerősített.) Ennek lehetősége (és az, hogy néhány szót megértettem a film dialógusaiból), annyira felvillanyozott, hogy egy jó évvel később, mire leérettségiztem, már beszéltem lengyelül.

Lengyel-rajongásomért KISZ-vezető osztálytársaim maradinak tartottak. Ők a kubai forradalomért, az indonéziai változásokért, a laoszi és ghanai nem tudom micsodáért lelkesedtek – nem csupán hivatalból. Ez egyébként a legcsekélyebb mértékben sem osztott meg bennünket. A fő veszélyt ránk nézve ugyanis az esztelennek tartott politechnikai oktatás jelentette. Mi „mezőgazdasági termelés” címén lógtunk el heti egy napot mindaddig, míg valamennyi főváros környéki térszökből ki nem tiltottak bennünket. Hogy ezt elérjük, munkagyűlölköen és fellettes-megvetően szívós harcot kellett folytatnunk: e kemény küzdelem ideológiailag is összeforrasztotta az osztályt. (Vagyis nekem igazi *osztály-harcos* élményben volt részem.) Szellemi, lelki egységfrontunk csak hétfőnként és (szerdai meccsek esetén) csütörtökönként bomlott meg átmenetileg. Én oly fanatikus híve voltam az Újpestnek, mint Dózsának talán egyetlen talpasa sem hajdanán. Ennek oka az, hogy annak idején Dózsa és nem Kinizsi volt az első történelmi hős, akiről hallottam. (Rákosi Mátyásról pedig, noha sok mindent elneveztek, NB I-es focicsapatot nem. Egyébként bizonyára annak a csapatnak szurkolok először, amelyik az ő nevét viseli, s nemcsak azért, mert az lett volna az örökös bajnok.)

1963-tól kezdve jártam Lengyelországot – vonaton, autóstoppal, gyalog. Varsónak még akadtak romos részei, amelyek csendjünkben a második világháború lengyel hősiességének drámai hangulatát őrizték. A város minden köve a helytállásról tanúskodott. A mártírok emlékét őriző keresztek alatt mint örökmécsesek izzottak az állandóan friss, piros virágok...

Történelmi tudatom általam emelt bolthajtásai először repedeztek meg, s rajzolódott ki rajtuk a belém tapadt kisebbségi érzés. A második világháborús lengyel hősiesség közvetlen élményszerű megismerésének hatására hitelessé vált bennem mindaz, amit az iskolában tanultam, a rádióban hallottam, az újságokban olvastam, a televízióban láttam. Gyáva idióták utódai vagyunk. Mert tagadhatatlan: ostoba módon részt vetünk egy aljas háborúban. Esztelenül az utolsó pillanatig szol-

gáltuk a Gonoszt. Honfitársaink százezreit tudathasadt könnyel szolgáltattuk ki a halálnak. Az osztályszempontok hókuszpókuszolásával persze mondhatjuk, hogy *ők*, az uralkodó osztály tagjai tették. De makulátlanná tehet-e bennünket ez a könnyed alanycsere? S ha ebbe belemegyünk, vállalhatjuk-e jó lélekkel mindazt a történelmünkéből, ami erkölcsös, nemes, erőt adó?

Ezek a kérdések azelőtt is foglalkoztattak, s hogy nem gondoltam őket következetesen végig, abban az akkoriban támadt úgynevezett deheroizáló kampány akadályozott meg. A hatvanas évek történettudományának elvi célja volt, hogy tárgyának visszaadja a tudományos rangot, az igazság feltárását és közvetítését hitelesebbé tegye – a marxizmus keretei között. Különféle viták zajlottak ennek jegyében. Legemlékezetesebb a nemzetvita. A fogalmak tisztázása azonban legfeljebb csak a szakmán belül történt meg. Ott is felemásan, nem egy esetben ideológiai diktátumoktól bélyegesen. A nagyközönség mindezt a rázúduló deheroizáló hullámként érzékelt. Ezen hánykolódva tudhatta meg például, hogy a nemzet maradi s voltaképpen reakciós kategória, a nacionalizmus pedig a nemesi és burzsoá társadalom-ideológiák egyik meghatározó jegye, s mint ilyen, rendkívül káros. Magyarország, mint ezt 1956 megmutatta, a szocialista tábor legnacionalistább országa. Van tehát mi ellen harcolni, mert sok még a nacionalista elem szocialista társadalmunkban... S mint minden más küzdelmünkben, ebben a harcunkban is érezhetjük a szocialista tábor támogatását. E sok irányú küzdelem szálait összekötve logikailag sajátos következtetésre juthatott az állampolgár. Például arra, hogy – mint hirdették is – Kölcsey Ferenc a nemesi nacionalizmus költője. De a nacionalizmus káros eszme. Tehát a *Himnusz*t káros ideológia hatja át.

Az átgondolatlan deheroizáló kampány felkészületlenül érte a tudatában amúgy is bizonytalan és sérült közösségünket. Ahhoz, hogy mindazt, amit a hatvanas években átélt, egészségesen megemésztthesse, szilárd történelmi ismeretekre, nem pedig századfordulós zszurnalista mítoszokra lett volna szüksé-

ge. Tényekkel rögzített és megbízható szellemi fogódzók híján az egyébként sok esetben jogosan ledőlő szobrok, másként megvilágított események annyira sokkolták a tanácstalan elméket és lelkeket, hogy a megrázkódtatás a várttal ellenkező hatást váltotta ki. Az ösztönösen gerjesztett érzelmi reakció az elutasítás vagy annak tudatosítása volt, amelynek leküzdését a fentebb jelzett kampány célozta. Azaz, a tényekkel mit sem számoló cinizmus vagy érzelmesség. Sajátos módon egyébként mindkettő generátora lehet a nacionalizmusnak...

Cinizmusunk és érzelmességünk Lengyelországban kisebbrendűségi érzéssé változott. A kisebbrendűségi érzéssel megvert ember nem gondolkodik, legfeljebb acsarog lázadó pillanataiban. Tudata mélyén szeretne ellenkezőjévé válni, mint akivé lenni kényszerült. A felsőbbrendűségi érzést ebből következően – valahol a mélyben – ugyanaz a tudati sérültség okozza. Nemzedékem tagjainak Lengyelországban támadt kisebbrendűségi érzését, történelmi büntudatát fel is oldották a lengyel utak. Restelkedve mondogattuk, hogy a második világháború folyamán mi is megszállói lettünk Lengyelországnak, a lengyelek pedig azt sorolták, hogy a területükön tartózkodó magyar csapatok hány lengyel falut mentettek meg a pacifikáló német csapatok és ukrán nacionalisták megtorló akcióitól. Mi azt hajtogattuk, hogy mégiscsak szemben álltunk egymással, ők arról győzködtek, hogy a lengyel partizánok és a magyar katonaság között milyen egyezmények születtek, s nemcsak az összetűzések elkerülése végett, hanem esetenként az együttműködés érdekében is. Mi a varsói felkelés heroizmusát magasztaltuk, ők azt a magyar hadtestet dicsérték, amelyik 1944 augusztusában részt vett Varsó körülzárásában, de vonalain átengedte a lengyeleket, s fegyverrel, lőszerrel támogatta a Honi Hadsereget. Mi irigykedve ámultunk, hogy a lengyelek a világ összes frontjain harcoltak a nácik ellen, ők azt bizonygatták, hogy e frontokra több tízezer lengyel katona éppen Magyarországon keresztül jutott el...

Nemegyszer hozott zavarba, főleg hivatalos delegációk esetében, hogy milyen nyíltan megvallott újkori események táp-

lálják rokonszenvüket és tiszteletüket irántunk. Közülük 1956 magyar drámája volt a meghatározó. Ez utóbbi nélkül, mint mondták, Gomulka nem biztos, hogy győzött volna, s csakis az októberben megszerzett hatalom szilárd birtokosaként lehetett ura a robbanással fenyegető lengyel helyzetnek. Igaz, ezt követően Gomulka vagy megijedt, vagy – korlátolt voltában – arra az álláspontra helyezkedett, hogy károsan messzire ment a politikai–ideológiai engedmények terén, ezért a társadalom demokratizálódását mind nagyobb erővel gátolta, majd visszafogta, elsorvasztotta. Az emberek azonban többségükben nyíltak és nyitottak maradtak. Azt, hogy szaporodtak a bajok, a hatvanas évek közepén már „az utca embere” is érezte. A diáklukokban, a Lengyel Egyetemisták Szövetségében, házi özszejöveleteken, ha politikáról beszéltünk, gyakran szóba kerültek azok a majdan ismert fiatalemberek – Jacek Kuroń és Karol Modzelewski nevét akkor még nem jegyeztem meg –, akik a társadalmi, gazdasági bajokat jelzendő, levélben fordultak a felső vezetéshez. Ebben az időben egyébként az a sajátos helyzet állt elő, hogy lengyel beszélgetőtársaink 1956-os magatartásunkért, emelkedő életszínvonalunkért, a magyar politikai vezetés mind nagyobb szellemi szabadságot biztosító nyitottságáért, gazdasági reformot bevezetni kívánó készségeért egyaránt dicsértek bennünket.

Ha az ember ura tudott lenni indulatainak, vagyis kiüresedett tudatát nem árasztotta el (vagy nem árasztotta el tartósan) a nemzeti érzelmeskedés bódító dagálya, az ilyen utak a múlttal való egészséges szembesítésre, józan önismeretre, reális jelenszemléletre, ebből fakadóan pedig kemény napi munkára is készíthették. Nemzedékem „lengyel élményeiben” minden bizonnyal felfejthető ez a munkára ingerlő szál is.

Micsoda szerencsénk, hogy nem előbb születünk. Mondjuk tizenhárom évvel. (De mennyire szívesen megláttam volna a napvilágot százharminc évvel korábban!) Az ötvenes években kapott, szerzett élmények nem nyomorítottak meg, a hatvanas években pedig nemcsak felszabadultabban gondolkodhattunk, hanem gondolatainknak hangot is adhattunk. Ráadásul, szeren-

csénk betetőzéséül, nem tudom, mikor lehetett oly olcsón és szabadon utazni, „szomszédolni”, mint a hatvanas évek utolsó kétharmadában. Ez a Duna-menti országok bebarangolását kínáló lehetőség és történelmünk tisztességes, alapos feltárásának igénye szomszédaink megismerését is erkölcsi kötelességünkkel tette. Ehhez egyre kedvezőbb feltételek nyíltak. Belülről, a lélek oldaláról nézve is. A prágai tavasz előzményeként fogalom lett a cseh próza és a cseh film, legolvasottabb magyar nyelvű lapunk pedig a pozsonyi *Új szó* és az *Irodalmi Szemle*. 1967 és 1968 eseményei kisöppörték belőlünk az idétlen csehellenesség észrevétlen belénk rakódott szemétkupacait... a történelmi tanmesét két vagon strapabíró gumibotról, amit Kádárék kértek és kaptak a csehektől 1956 decemberében testvéri támogatásként.

1968. augusztus 19-én ünnepeltem huszonharmadik születésnapomat. Egyénileg nem volt valami vidám számvetés. Két hónappal azelőtt államvizsgáztam: megszűnt a végtére is gondtalan diákélet, s vele együtt a havi kétezer forintnál is többet jövedelmező péntek esti, szombat esti csapосkodás az Eötvös-klubban, ahol az Omega játszott. Szívesen maradtam volna továbbra is csapos, de az diákstátusz volt. Frissiben, nem kis protekcióval nyert értelmiségi állásommal elégedetlen voltam (s nem csupán az ezerháromszázhatvan forintos fizetés miatt!), lakásról pedig álmodni se mertem. Tudtam, hogy az csak a mesében létezik. De a jövőt illetően történelmileg bizakodó voltam. Két nappal később lelepleződött naivságom. Amikor reggel egy régen látott ismerősöm e szavakkal köszöntött: „Benn vagyunk, fiú, és már ki se jövünk onnan!” – még nem tudtam, mi történt. Aztán megtudtam. A részleteket zavartan, a lényegét pontosan. Ötödmagunkkal bevonultunk Csehszlovákiába – testvéri segítséget nyújtani. Délben ötödmagammal – köztük Oláh Jánossal és Utassy Józseffel – elhatároztuk, hogy együttérzésünket és felháborodásunkat tüntetően a csehszlovák nagykövetség előtt fejezzük ki.

Szerda volt. Délután MNK-döntőt játszottak a Népstadionban. Meg voltunk győződve róla, hogy a nézők egy része csat-

lakozik hozzánk. Nem ötünkhöz, hanem ahhoz a tömeghez, amely a miénkkel egy indulattól fűtve ott, a Népstadion utcában szintén összegyűlik. Patetikusan fogalmaztunk, mert kivételesnek, vagyis történelminek éreztük az időt és a helyzetet. Úgy gondoltuk, hogy a nemzet arca, amelyre előző este a tűzijáték ünnepi színei vetültek, most szégyenpírban ég, és ezt nekünk lehetetlenség tétlenül elviselni. Riadt csehszlovákiai turistákon kívül teremtettem lelket se találtunk a Népstadion utcában. Órákon át ücsörögtünk a nagykövetség épületével szemben az út túloldalán lévő padon. Inge alatt mindegyikünk összehajtogatott csomagolópapírt tartott. Tiltakozó szavaink egy részét elmaszatolta izzadságunk. A Népstadion féloldalasra sikerült serpenyője olykor felsistergett, mint amikor vizes húszeletet vetnek forró zsírba. A moraj nyilván gólnak vagy kihagyott gólhelyzetnek szólt – esetleg a bírónak, ha igazságtalanul ítélt. A meccs fél hétkor ért véget. Utána minden elcsöndesedett. Néhány úriember telepedett a szomszédos padra. A sötétedéssel távoztunk. Az utca forgalma – a követség bejáratánál ácsorgókat nem számítva – olyan volt, mint máskor, s bennünket még csak nem is igazoltattak. Másnap megtudtuk, hogy a mérkőzésre nyolcezer ember volt kíváncsi, s az MTK 2:1-re verte a Honvédet. Elégtételnek ez édeskevés volt. Utassy ezt követően tiltakozásként írta meg az *Ember az őszben* című versét, én *A légiót*, amelyet Andrzej Wajdának ajánlottam.

1968 cseh élménye a más szomszédos népekkel szembeni előítélet radikális felszámolására serkentett. Ezzel párhuzamosan zajlott nemzedékünk részéről a szomszédos országok magyarságának „felfedezése”. Mivel a hatvanas évek utolsó harmada a romániai magyarság életében reményeket keltő demokratizálódás jeleit mutatta, s az itt született értékes magyar irodalmi művek ránk is megrázó hatással voltak, figyelmünk szinte magától értetődően fordult délkeleti irányba. Egyszerre álomszerű és torokszorító világ tárulkozott elénk. Úgy láttunk benne magunkra, mint sehol máshol. Hát még az, aki Moldvában a csángók nyelvi dűlőútjait is megjárta, több évszázadon is

átbotorkált. Amikor a nagy nemzetközi árvizek évében, 1970 májusában a Kárpátok gerincén túl tett hosszú, kalandos utazás végén eljutottam az első, balladagyűjtésekből ismert csángó-magyar faluba, Bogdánfalvára, a mesét szorongva hallgató gyermek fel-feltoluló boldogsága és az időtlenség megszeppentő érzése kerített hatalmába. A patakvölgyben szétszórt faházak délutáni verőfényben égtek. Mintha a félbeszakadt teremtés képét előttem terítették volna ki – ama három szöggel rögzítve, hogy el ne vigye a folyammá duzzadó víz. A kép időnként elhomályosult, összemosódott és meg-megrezgett szememben: borzongásában láttam a Sátán türelmetlen zihálását... És mégis..., sohasem éreztem oly közelinek az Istent...

Ezek az utazások a felkészületlen elméket és lelkeket sokkolóan érhatték. Vagy nem csak azokat? Álmodoztak-e arról a bizakodóbbak, hogy a határainkon túl élő magyarság majdan olyan, etnikai, anyanyelvi megmaradását jogokkal is biztosított helyzetbe kerül, mint Finnországban a svédek? Vagy legalábbis, mint Szlovéniában az a tízegy-néhányezer magyar? Mennyire édestestvérek a remény és a kilátástalanság! Nyomasztó súlyuktól függetlenül természetesnek éreztük, hogy a szomszédos országok magyarságának etnikai, kulturális, társadalmi felfedezésével, megismerésével párhuzamosan a vele egy államban élő szomszéd nép kultúráját, irodalmát, történelmét és nyelvét is ismernünk kell. Úgy véltük, hogy ez rövidesen magától értetődő igénye lesz minden hazai értelmiséginek, ha a szomszédos országok magyarságáért valódi felelősséget érez. Így alakulhat ki egy új típusú közösségtudat, amely bizonyos összetevői révén alapjában különbözhet a nem egy kritikus történelmi helyzetben végzetesen rossz tartalmakkal feltöltődő s a szó szoros értelmében önpusztító magyarságtudattól. (Amelyet így persze tudatként se szabadna jelölni. Lelkem szerint inkább így fejezném be a fentebbi mondatot: „a nem egy kritikus történelmi helyzetet kihasználó Gonoszságtól”. Ez azonban „egyetemességnek”, a felelősség elhárításának tetszhetne.) Nemzedék-társaim közül ennek jegyében tanultak meg többen csehül, szlovákul, románul, „szerb-horvátul”, szlovénul és bolgárul.

Nagy álmunk akkor, 1968 táján egy olyan fiatal költők antológiája volt, amely a Duna-táj valamennyi jelesebb fiatal poétáját összefogta volna. Ennek összehozását nem tartottuk erőnket meghaladó feladatnak. Első romániai és szlovákiai utunkra voltaképpen ennek jegyében került sor. Optimizmusunkat jelzi, hogy akkor még saját antológiánkért is meg kellett küzdenünk, de ez nem zárta ki, hogy újabb, nagyobb szabású tervbe ne fogjunk.

1968 utáni terveink egy része apránként elvetélt, s a hol lassabban, hol hirtelen megmerevedő politikák következtében eredményeink is „elszegényesedtek”. Az utazás anyagilag megnehezedett, s volt, ahol hivatali rendelkezések tették majdhogynem lehetetlenné. A családalapítással járó gondok, a lakásszerzés közösségeket és közgondokat áldozó próbája mindinkább atomizálta nemzedékemet: beolvadhattunk a kortalan tömegbe. A próbát a hetvenes évektől ki-ki maga állta, személyiségét maga őrizte vagy alakította tovább. De abból, amit a hatvanas évek utolsó harmadában elterveztünk, a hetvenes években azért egyet s mást megvalósítottunk az irodalmi kapcsolatteremtés területén. A fő érdem ebben a *Tiszatáj* című folyóiraté, amelynek 1972-ben indított *Kelet-Európai Néző* rovata állandó fórumot biztosított ahhoz, hogy a szomszédos népek irodalmáról, kultúrájáról rendszeresen hírt adjunk. *Most–Punte–Hid* fejléccel jelzett nagyobb terjedelmű blokkjai pedig a cseh, a szlovák, a lengyel, az ukrán, a román, a szerb, a horvát, a bolgár irodalom kortárs íróinak, költőinek, áramlatainak, fontosabb jelenségeinek, esetleges magyar vonatkozásainak bemutatására nyújtottak lehetőséget. (A rovat szándékunk szerint a *Közép-Európai Néző* címet viselte volna, de ezt nem engedélyezték.) Ez azt is jelenti, hogy kialakult egy fiatal szakembergárda, amely megpróbált a közvetítés feladatának eleget tenni, de eredetit, érvényeset is tudott mondani az általa bejárt kérdéskörben. Több folyóirat is mellénk állt: az *Alföld*, *Új Forrás*, *Napjaink*, *Életünk*, *Forrás*, *Kritika* és az *Új Írás* is teret adott hasonló szellemű munkáinknak. Előfordult, annyi volt a feladatunk, hogy már nem is győztük.

1968 márciusának a közösségi, politikai erkölcsöt és 1970 decemberének a társadalmi tűrőképességet próbára tevő drámai eseményei után látszólag Lengyelország is alapvetően megváltozott. A 20. század nyolcadik évtizedének első éveiben a Gierke-vezetés új programjának meghirdetését nagy szellemi pezsgés és a könnyen áramló nyugati kölcsönök következtében az életszínvonalra eladdig páratlan módon kiható gyors gazdasági fellendülés követte. 1968 és 1970 sebei ugyan még nem tisztultak ki, csak szorítókötés került rájuk, de a „kívülről jövő” vagy az, akire a lejátszódott események nem hatottak közvetlenül, azt hihette, hogy minden elrendeződött.

A hetvenes évek derekának társadalmi tapasztalatai is mint ha ezt látszottak volna igazolni. Az 1975-ben Lengyelországban bevezetett új alkotmány bizonyos, pontatlanul megfogalmazott, több értelmezési lehetőséget adó paragrafusát – többek között a feudális függőségként értelmezhető: megbonthatatlan szovjet–lengyel barátságról szól cikkelyt – pár száz értelmiségi elfogadhatatlannak tartotta és tiltakozott ellenük. Fellépésük a társadalom széles körei részéről ekkor még tulajdonképpen visszhangtalan maradt. 1976 júniusának ursusi és radomi eseményei azonban jelezték, hogy a meg-megújuló krízis nem egyes, „szellemi viszketegségben szenvedő intellektuelek manipulatív terméke”, tehát nem szóra se érdemesek, mint ezt a „betonfejűek” hirdették. Az 1976 júniusában történeteket az egyre szaporodó megoldatlan politikai, társadalmi, gazdasági problémák utolsó nyilvános figyelmeztető jelzéseként lehetett elkönyvelni 1980 nyara előtt. Ekkor is, mint 1970 decemberében, a munkásosztály mozdult meg.

A hetvenes évek Lengyelországban a „sikerpropaganda évtizedeként” is jelölhetők. Hazára, hazafiságra, nemzetre, nemzeti összefogásra, nemzeti egységre, nemzeti jövőre, lengyelségre, a lengyel ember mindenben úrrá lenni tudó képességére hivatkozott minden gyárkerítésre festett jelmondat, nagygyűlési, kongresszusi, május 1-jei, július 22-i plakát, politikai szónok, vezércikk, TV-kommentátor, rádióriport stb. (Az öntöttvas mennyiségének növekedésével együtt a vastaps is növekedett,

egyes vezetők pedig bourbonosan mit sem tanultak a közelmúltból, s mind csálhatatlanabbnak érezték magukat.) Mintha a főntebb idézett, közösséget jelölő szavak, esetenkénti mágikus mozgósító erejüknél fogva pusztá citálásukkal, „ráolvasásukkal” képesek lettek volna orvosolni az országos bajokat. A társadalom csömört kapott tőlük. Igazolást nyertek Cyprian Kamil Norwidnak, a magányos lengyel költőóriásnak száztizenegynéhány évvel ezelőtt ezzel kapcsolatban megfogalmazott gondolatái: „A h a z a f i s á g ról egyetlen római patrícius sem írt tizenkét kötetet, mert valahogy ízléstelen volt. Az ilyen túlfecseggéssel ugyanis nemcsak a b a r á t s á g o t, a s z e r e l m e t lehet elszürkíteni és lejáratni, hanem az olyan szavakat is, mint H a z a és S z a b a d s á g.”

A hetvenes évek első két harmada látható jóléttel és az évek múlásával mind jobban hallható elégedetlen hangokkal fogadott bennünket. A mi szemünkben sok minden magával ragadó volt: elsősorban a színház, a költészet, esetenként a film (Krzysztof Zanussi fellépése, Andrzej Wajda, Jerzy Kawalerowicz megújulása), egyes történelmi munkák, elsősorban az esszék, az irodalmi, művészeti viták, amelyek óhatatlanul politikai disputákba csaptak át. Emellett Lengyelországban ekkor még az élet is viszonylag olcsó volt. A hetvenes években ugyanolyan otthonosan forogtunk Lengyelországban, mint az előző évtizedben. Kapcsolatunk a hatvanas évek közepén, végén induló költői csoportok képviselőivel tulajdonképpen ekkor vált szorossá, termékennyé. Így Ryszard Krynickit, Krzysztof Karaseket, Stanisław Barańczakot, Adam Zagajewskit, Ewa Lipskát, Julian Kornhausert, Bohdan Zadurát már mint nemzedéktársainkat népszerűsítettük az *Alföld*, a *Kritika*, a *Mozgó Világ*, *Nagyvilág*, *Tiszatáj* hasábjain.

A magyar közgazdaság ebben az időben vált fogalommá Lengyelországban. (Ez valójában Kornai Jánosnak köszönhető.) Jó lett volna fiatal közgazdászokkal, szociológusokkal, történészekkel is kapcsolatot teremteni. Történettudományunkban is értékesen új és fontos fejezet kezdődött a hetvenes években. Hogy mennyire az, azt művek hosszú sora tanúsítja.

Történelmünk kérdéseit árnyaltabban megközelítő, önállóbb szemlélettel feldolgozó, elemző szakmunkák és tudományos népszerűsítő művek csillapították a história iránt a hatvanas évek második felében fellobbant érdeklődést, formálva így közösségünk történelmi tudatát is. Nemzedékem történész tagjai mind meghatározóbb súllyal voltak jelen szakterületükön. Összefogásukban is fontos szerepet játszott a *História* című folyóirat, amely tudományos igényessége mellett példamutató nyíltsággal beszélt történelmünk kényesnek ítélt kérdéseiről. Tekinthetjük a lap tevékenységét akár terápia jellegűnek is. A kényesnek mondott kérdések termelik ugyanis a lélekölő s elmepusztító mérgek egyik legveszélyesebb fajtáját.

Lengyel történészekkel csak szórványos kapcsolatokat sikerült kiépíteni. A kapcsolatteremtésben és -tartásban a diákéveken túl már mind meghatározóbbak az anyagi feltételek. Ez hatalmas terheket rakott ránk, mivel látva, érzékelve, hogy viszonyaink között ezeknek milyen meghatározó szerepük van, nem számolhattuk fel, de a kívánalmaknak megfelelően se gyarapíthattuk őket. A személyes kapcsolat a legfeszélyezőbb kérdések megbeszélésére, megoldási kísérletére vagy megoldására is biztosíthatja a demokratikus légkört, ami alkalom adtán több mint a baráti. Az oly nélkülözhetetlen „apró munka” – , hogy a cseh történész, František Palacký által meghonosított fogalmat idézzük – hatásfoka az így kialakított légkörben növelhető igazán. Már pedig ezen „apró munkák” társadalmasításának alapjait a személyes kapcsolatok vethetik meg legtartósabban. Az alulról jövő kezdeményezésekre, öntevékeny közösségi szerveződésekre milyen nagy szükség volna ezen a területen!...

Közhely, de nem árt aláhúzni: vannak történelem által diktált kérdések, feladatok, amelyeket korunkban és térségünkben csak úgy lehet eredményesen megoldani, ha már a körvonalazásukra, megbeszélésükre is közös, jószomszédi hajlandóság mutatkozik. Kockáztassuk meg annak kimondását: a kölcsönös megismerés igényének hajtómotorjaként kölcsönös szeretetvágy. Ehhez felkészült, értő és megértő, de nyílt emberekre van szükség. A legmélyebb, legtartalmasabb személyességre.

Kétségtelen, hogy nekünk – régióink nemzetei közül – a lengyel nép történelméről írni a legkönnyebb, legveszélytelenebb, leghálásabb feladat. Legalábbis bizonyos szempontból. Ez annak köszönhető, hogy nem kell megküzdenünk az emberi szellem egyik legpusztítóbb, legalattomosabb ellenségével: az előítélettel. Vagy mégis? Jusson csak eszünkbe a közelmúlt lengyel eseményei során helyi-közzel társadalmunkon is átsapó lengyelelles szennyhullám. Tudják-e azok, akik ehhez hozzájárultak, hogy mekkora felelősség terheli őket érte? Azért, hogy ha nem is tudatosan, de meggondolatlanul a nációk annak idején oly előszeretettel hangoztatott, sőt némileg Lengyelország 1939-es lerohanását is indokoló ostoba frázisaival hozakodtak elő „a dolgozni nem tudó”, „dolgozni nem szerető lengyelekről” szólva. Tapasztalhattuk, hogy ezek a nyílt vagy burkolt célzások, ízléstelen viccek, fejük tetejére állított érvek társadalmunk egyes körülhatárolható rétegeiben mily heves egyetértésre találtak. De ha belegondolunk: ez érthető. Az előítélet: számító, alattomos önzés, sunyi felmagasztalódás. Kényelmessé tesz: ösztönünknek kiszolgáltatva felment a gondolkodás, a megértés és értelmezés fárasztó művelete alól. Az előítélet a szeretetre való képesség hiánya. Érzelmi, szellemi nyomorékság. Közös gnómságunk. Együttesen kellene belőle kigyógyulnunk. Ha együtt nem megy: *külön*. Ezért a különbségünkért aztán igazán nem érhet megbélyegzés...

Sobieski János híres győzelmei és balsikeres uralkodása

Ha van lengyel király, akiről elmondható, hogy nevét szinte minden magyar állampolgár ismeri, az Sobieski János. Talán nem is azért, amiért bennünket érint, „miattunk érdemes”: márminthogy 1683 szeptemberében ő volt a hosszú törökellenes magyarországi felszabadító háború legenergikusabb szószólója a haditanácsban s túl ezen – párkányi győzelmével és Esztergom bevételével – példamutató kezdeményezője. Sobieski hazánkban is Bécs felmentőjeként és nem Esztergom „megvívójaként” ismert. De bécsi diadalának köszönheti a hírnevét Lengyelországban is: minden bizonnyal e győzelmes nap által lett „utolsó nagy király” az egy évszázad múlva felosztott államnak. De az volt-e valóban?

A *nagy hadvezért* az országot modernizálni s általa megmenteni kívánó lengyel felvilágosodás politikai ideái, valamint az egész 19. és 20. századot meghatározó romantika eszmei, szépirodalmi hagyományai tették *nagy uralkodóvá*. Kérdés ugyanis, hogy a 17. század második felében lehetett volna bárki is, aki a nemesi köztársaság – a *Rzeczpospolita* – trónjára kerül, „nagy király”?

Amikor Jan Sobieski, a majdani III. János király 1629-ben megszületett, a lengyel–litván állam közel egymillió négyzetkilométert számlált, s ezzel területileg – a moszkvai orosz cárság mögött – Európa második legnagyobb országa volt. (Igaz, lélekszámát illetően 8–9 millió lakosával „csak” a negyedik helyet foglalja el.) A soknemzetiségű, sokvallású és -kultúrájú államban a legfőbb politikai és katonai hatalom a köznemesség kezében összpontosult, amely számarányát tekintve páratlanul nagy volt a korabeli Európában: a lakosság 8–10 százalékát tette ki. Az elvben egységes, de a valóságban rendkívül tagolt rend tagjait a jogegyenlőség ideológiája jellemezte. A „hétszilvafás nemes” közmondásosan egyenlő volt a vajdával, vagyis

a részben magyar fogalom szerinti főispánnal. „Aranyszabadságát” politikai, gazdasági privilégiumok biztosították. Hatalmi helyzetének, súlyának biztosítását szolgálta többek között a híres-hírhedt *liberum veto* joga és a szabad királyválasztás elve és gyakorlata. A *liberum veto*, amellyel élve bármelyik követ félbeszakíthatta az országgyűlés, a szejm munkálatait (s ezáltal addig hozott határozatait is megsemmisíthette), eredetileg az egyhangú döntéshozatal kényszerítő eszköze volt. A *nie pozwolę* (nem engedem) először az 1652-es szejmen hangzott el. Ettől kezdve lett az országvesztő belső politikai acsarkodás elnémíthatatlan fegyvere. „Bevezetésének” dátuma egy új korszak kezdetét is jelölhetné a lengyel történelemben... Ha nem jelezné azt már egy négy évvel korábbi tragikus évszám: 1648.

E két évszám között szoros a kapcsolat. Mindkettő a nemesi köztársaság politikai és katonai cselekvésképtelenségét, az állam belső és külső szétesésének folyamatát sugallja. Az ukrajnai végek kozákságának 1648-as felkelésével a lengyel–litván állam elveszít egy katonailag nagyon értékes réteget, amely szervezett és privilegizált határőrvidéki ezredeként a királyi hatalmat erősíthetné. Erről azonban a földbirtokos arisztokrácia hallani se akar. Az ukrajnai *panok* minden erővel arra törekednek, hogy döntő többségükben jobbagysorba tartsítsák a krajnákon (végeken) meghúzódott, tatárokkal, törökökkel hadakozva megedződött és megszerveződött, végeredményében ukrán nyelvű és pravoszláv hitű néptömegeket. Vállásuk és szabadságuk védelmében kirobbantott felkeléseiket mindig véres kegyetlenséggel verték le. A lengyel királyi hadak azonban 1648-ban rendre megsemmisítő vereséget szenvedtek a kozákoktól, akik ezután hol a Rzeczpospolita ellen háborúzva egyre izmosabb és jelentősebb orosz cárságot, hol az ezt követő évtizedekben rendkívül veszélyes török birodalmat, illetve annak vazallusát, a krími tatár kánságot erősítik, s végül elérik Ukrajna kettéosztását.

Az 1650-es években azonban nem az volt a kérdés, hogy a Rzeczpospolita elveszíti-e a Dnyeperen túli területeit, hanem az, hogy ellene szövetkezett szomszédai nem darabolják-e föl

egymás között a hatalmas lengyel–litván államot. Előbb a Hmelnickij vezette kozák felkelést támogató Alekszej Mihajlovics cár hadai özönlötték el az ország litván területeit, egy évvel később, 1655-ben pedig Károly Gusztáv svéd király csapatai hódítják meg az ősi lengyel részeket, azokat, amelyeket évszázadokon át elkerültek a pusztító háborúk.

Ez utóbbi háborúhoz egyébként az szolgáltatott ürügyet, hogy a svéd Vasa dinasztiából származó János Kázmér Krisztina királynő lemondása után nem ismerte el X. Károly Gusztávot királynak. Igényt a lutheránus stockholmi trónra, ő, a bigott katolikus hírében álló kilépett szerzetes tartott. Titulusai között már 1648-as trónra lépése óta használta a Svédország királya címet. X. Károly Gusztáv, a frissiben trónra lépett katonakirály, mondhatni, örömmel vette a kihívást. Így legalább foglalkoztathatta és zsákmányhoz juttathatta a harmincéves háború óta jórészt tétlen hadseregét. A kozák, orosz, tatár háborúktól legyengült Lengyelország könnyű zsákmánynak ígérkezett. Az 1655-ös esztendő hadi eseményeit nézve számításai pontosaknak bizonyultak: az egymás után kapituláló nemesi hadak katonái sorra esküdtek fel rá, így hamarosan szinte az egész egykori Lengyel Királyság ura lett.

1655-ben a katonáinak kegyetlenkedései miatt mindinkább erősödő – vallási alapon is szerveződő – lengyel népi-nemesi ellenállás hatására Károly Gusztáv szövetséget köt a brandenburgi fejedelemmel és az Alekszej Mihajlovics gyámságától megszabadulni akaró kozák vezérrel, Bohdan Hmelnickijel, valamint II. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel. Az utóbbinak már az apja, I. Rákóczi György is megpályázta a lengyel trónt 1648-ban. Hívei, akik ugyan kevesen voltak, bizonyos feltételek között II. Rákóczi Györgyöt is támogatták volna. Különösen annak tudatában, hogy a háború kitörését követően a fejedelem először János Kázmérral tárgyalt Erdélynek a svédek elleni hadba lépéséről. A tét a lengyel trón volt, amelyről a lengyel király hajlandónak mutatkozott lemondani a Rákóczi nemzetség javára. Amennyiben az a lengyel–litván állam segítségére siet.

A fejedelem azonban elfordult bajba jutott addigi jószom-

szédjától. Elképzeléseit mindinkább a svédek oldalán látta megvalósíthatónak. Szinte megbabonázta a protestáns svéd király által felajánlott ellenszolgáltatás. A Radnóton kötött szövetségi szerződés értelmében neki jutott volna Közép- és Dél-Lengyelország, tehát nagyjából a Krakkó–Varsó–Breszt–Lemberg által bezárt négyszög. Ennek birtokbavételére indult meg 1657. január 6-án. Serege 10.000 főt számláló erdélyi lovasból, 5000 gyalogosból, 6 ezres moldvai–havasalföldi segélyhadból állt, majd ehhez csatlakozott menetközben 20.000 kozák. A kortárs Szalárdi János *Siralmas magyar krónikájában* írja le, micsoda kegyetlenkedéseket műveltek a Kemény János által vezetett „szövetséges” csapatok: „Ki midőn erdélyi hadakkal és kozákországi különb-különbféle nemzetségekkel az ország közepire békességszerezni behatolt volna, az elegybelegy nép Istennel sem gondolkodván, sem hótakon, sem eleveneken nem könyörülvén, az egyházakban, a cintermekben való temetésekbul az eltemettetett keresztyének testeket kegyetlenül felhányván, megfosztogatni, és valahol kiket és mit elől-utól találnának, fegyverrel, tűzzel, vassal pusztítani, megemészteni irgalmatlanságnak és bűnnek nem tartanák, úgy, hogy csak a (lengyel – K. I.) fejedelmeknek háromszáz falujokat és számos városokat porrá, hamuvá tennék.”

II. Rákóczi Györgyöt az az elképzelés vezette Lengyelországba, hogy vállalkozásának sikere esetén – azaz, ha a lengyel–litván államot négy vagy öt részre szabdalják – felszabadítója és egyesítője lehet a három részre szakított Magyarországnak. (Egyes magyarországi főurak, köztük Zrínyi Miklós – benne látták a leendő nemzeti királyt, s lengyelországi vállalkozását ennek jegyében üdvözölték.) Egy államfőnek azonban minden döntésénél legelőször a kudarc lehetőségeinek következményeit kell elemeznie, mérlegelnie. (Különösen annak, akinek feladata, helyzetéből fakadóan az, hogy mások – az erdélyi fejedelem esetében Bécs és Isztambul – vele kapcsolatos döntéseit következményeikben kivédje vagy a maga javára fordítsa.) Ha az esetleges kudarc meglévő pozícióját megrendítheti, nem szabad egy látszólag mégoly kecsegtető vállalko-

zásba se fognia. II. Rákóczi Györgynek 1657-ben vajmi kevés esélye volt a sikerre. Svédország messze esett, az Erdélyi Fejedelemséget a mindennapjait meghatározó Habsburg Birodalom és a török birodalom egyike is, másika is összeroppant-hatta. Márpedig 1656-ban mindkét hatalom Lengyelország szövetségesének állott, és katonai segítséget is nyújtott neki. Ez el is döntötte II. Rákóczi György hadi vállalkozását, s megpecsételte vezetője sorsát. De nemcsak a fejedelemét...

A tragikus véget ért lengyelországi hadjáratot követően a Porta több ízben is kíméletlenül feldúlta Erdélyt azzal, hogy rá szabadította a krími tatárokat. Hogy mi vár a fejedelemségre, az már 1657 júniusában előrevetette árnyékát. Miközben II. Rákóczi György – látszólagos sikerének csúcspontján – az erdélyi és svéd csapatok élén június 9-én bevonult Varsóba, Jerzy Lubomirski, a Lengyel Királyság hadainak főhetmanja tízezer fős haddal betört Északkelet-Magyarországra, s tűzzel-vassal pusztította a Rákóczi-birtokokat. Beregszász elhamvasztása után Szatmárnémeti egy részét is felperzselte. Egy leégett ház elszenesedett gerendájára latinul a következő mondatot íratta fel: „Vicem pro vice reddam tibi, princeps inique! Superbos sequitur ultor et ipse Deus”. („Hasonlót a hasonlóval fizetem neked vissza, álnok fejedelem. A kevélyeket eléri a bosszúálló és maga az Isten”).

Az újkori aforizmát visszavetítve: II. Rákóczi György 1657-ben Lengyelország ellen vonulva hibát követett el, s ez a politikában több mint bűn. Hibás döntésének véres következményeit demográfiailag sohasem heverte ki az erdélyi magyarság, s ez meghatározta Magyarország későbbi történetének alakulását. Mintha beigazolódnok volna az a fenyegetéssel áthatott tanács, amelyet Jan Długosz, a 15. század nagy lengyel krónikaírója jegyzett fel a lengyel–magyar krónikában. II. Szilveszter pápa a királyi koronát kérő magyar és lengyel küldötteket inti arra – miután Gábiel arkangyal sugallatára végül is a magyaroknak adja a koronát –, hogy a két nép egymással barátságban éljen, mert azt, amelyik a másik ellen fordul, nagy szerencsétlenség éri. A barátság tartósságát bizonyítja, hogy a magyarok

1657-es Polóniát „rontó” véres vállalkozása rövid időn belül feledésbe merült. Az erdélyi fejedelem unokájának, II. Rákóczi Ferencnek 1703-tavaszaán kitört szabadságharcát a lengyelek a kezdetektől fogva támogatták.

A Lengyel Királysággal uniót alkotó Litván Nagyfejedelemség legjelentősebb nemzetségét alkotó Radziwiłlek is szívesen látták volna az ország feldarabolását, amennyiben egy „fejedelemségnyi” területet kikanyaríthattak volna maguknak. Ez az önállósulási törekvés jelképesnek is tekinthető. A 17. század második felének nemesi köztársasága egyre inkább az országnyi földtulajdonnal rendelkező főurak birtokainak laza szálakkal egymáshoz kötődő együttese. E főúri szövetségek, klikkek ezért a központi hatalom megszerényebb erősítését is minden erejükkel meggátolni igyekeztek – a nemesi demokrácia védelme jegyében. Ezért hiúsították meg az országgyűléséken felvetett reformelképzeléseket, holott a svéd támadás utáni gyors összeomlás mindenki előtt nyilvánvalóvá tette, hogy „a statua agyaglábakon áll”. A nemesi „aranszabadság” védelmezőinek a liberum veto volt a leghatásosabb fegyvere. És természetesen a szabad királyválasztás, amelynek eszméje és gyakorlata révén a dinasztiaalapításra törekvő királyt bármikor zsarolhatták.

Sobieski János távolról se tartozott az ország leggazdagabb főurai közé, viszont egyike volt a legműveltebbeknek. Felkészültsége tudatosságát jelzi, hogy a latin, német, francia, olasz mellett a török nyelvet is szorgalmasan tanulta. A család jövőjét tulajdonképpen nagyapja, Báthory István pártfogoltja, Marek Sobieski alapozta meg. Tehetsége és szerencsés házasságai révén apja, Jakub Sobieski tovább gyarapította a család javait, birtokait. Miután az 1652-es batorzi csatában fogságba esett bátyját a tatárok megölték – húga mellett –, Sobieski János lett az egyetlen örökös. Olyan tekintélyes vagyon várománya, amely politikai pályafutását legalább annyira segítette, mint rendkívüli hadvezéri talentuma.

Az 1983-ban megjelent „évfordulós” Sobieski-monográfia szerzője, Zbigniew Wójcik rendkívül objektív hőisével szemben. Pillanatig se takargatja katonai karrierje első szakaszának sötét hónapjait: „Ne tétovázzunk kijelenteni (...), Jan Sobieski 1655–1656-ban áruló volt” – szögezi le. Bűnét az se mentheti, hogy 1655-ben szinte az egész lengyel nemesség átpártolt Károly Gusztávhoz. Tőle remélte ugyanis, hogy megállítja a cári támadást, és megbékélésre kényszeríti a kozákságot. Miután a következő év tavaszán csatlakozott a Sziléziából visszatért János Kázmérhoz, a lengyel királyhoz, hosszabb-rövidebb szünetekkel végigharcolta a svéd háborút: többek között II. Rákóczi György erdélyi hadserege ellen is hadakozott.

A monográfia szerzője a svéd háborút tárgyaló fejezetbe szövi bele a Sobieski és Marie Kazimiere d’Arquien között fellobbant szerelem első éveit. Marie, a híres Marysienka (Mariska), János Kázmér francia feleségének volt az udvarhölgye, aki négyéves korától a varsói udvarban nevelkedett. Tadeusz Boy-Żeleński, a 19. és 20. század fordulója lengyel modernizmusának és a két világháború közötti lengyel irodalomnak kiváló képviselője erről a „kapcsolatról” könyvet írt, amely magyarul *Felség és feleség* címmel jelent meg. Wójcik, elismerve a „dokumentumesszé” erényeit, nem fél kijelenteni, hogy Boy alapvetően torz képet fest Sobieskiről, mert azt sugallja, hogy csaknem minden tette mögött felfedezhetők „Mariska” becsvágyó manőverei. A „híresen szép és okos” udvarhölgy valóban egy életre meghódította a rendíthetetlen törökverő hős szívét. Az is tény, hogy esetenként ösztökélője és hajtómotorja volt a francia–lengyel szövetségnek. De a varsói udvar politikájának főáramával ő se tudott szembefordulni, bizonyítja ezt a francia–lengyel diplomáciai kapcsolat megszakadása és a lengyel–Habsburg-szövetség létrejötte az 1683-as háborús események előestéjén.

A lengyelek, noha elvileg győztesei voltak az 1655–60-as háborúnak, gyakorlatilag mégis vesztesként kerültek ki belőle. Az ország szó szerint romokban hevert. Hitleri alapossággal

rabolták ki. Nemcsak mozdítható nemesfémkincseit, könyvtárait és levéltárait hurcolták Svédországba, hanem még a falakból kifeszített díszesebb ajtó- és ablakszemeket is. A rablott javakat az Gdańsk melletti Oliwában megkötött béke értelmében vissza kellett volna szolgáltatni a lengyeleknek, de ez csak részben történt meg. (A varsói királyi vár 1970-es években történt újjáépítése kapcsán a svéd kormány több egykori értéktárgyat „ajándékozott vissza” a lengyel népnek.) A kozákságot se sikerült lecsillapítani, noha erre kísérlet történt, de az 1658-ban létrejött úgynevezett Hadziadzi Bizottságnak a lengyel–n litván–ukrán unió megteremtését célzó „konstitúciója” holt betű maradt. Egy idő után hivatkozni is tilos volt rá az országgyűléseken. Lengyelország addigi hűbérese, az egykori lovagrendi állam, a Fejedelmi Poroszország, amelynek élén egy ideje a brandenburgi választófejedelem állt – az áruló módon megkötött svéd szövetség felmondásáért cserében –, önállóságot kapott, s az 1657-es walewo–bydgoszczi egyezmény értelmében egységes és független államot alkotott Brandenburggal, s így harapófogóba szorította a lengyel tengerpartot – Gdańskkal (Danckával) és a Visztula torkolatvidékével együtt. Jó egy évszázad múlva ez a lengyel terület is porosz fennhatóság alá került.

Az oliwai béke nem hozta meg a nevével sugallt nyugalmas korszakot. A háborúskodás – néhány évig tartó véres belviszályal súlyosbítva – változatlanul tovább folyt a szomszédos cári állammal. A kezdeti fényes lengyel győzelmek ellenére is a hátrányos andruszówi fegyvernyugvással ért véget 1667-ben. Ez nyomban ürügyül szolgált egy újabb és veszélyesebb háború kirobbanásához. A lengyel–orosz szövetségtől tartó Porta ugyanis, amely közel ötven esztendeje nem hadakozott nyíltan a Rzeczpospolita ellen, a fegyverszünet felmondását követelte, ellenkező esetben haddal fenyegette a lengyel királyt. Hogy szavainak nyomatékot adjon, nyomban északi szomszédjára szabadította az addig – a svéd háború óta – a lengyelek szövetségében álló tatárokat. A tatárokkal együtt a kozákok is hadra keltek. Így a lengyeleknek mintegy 35.000 fős ellenséges erővel

kellett szembenézniük. A politikailag, katonailag, gazdaságilag szétesett ország képtelen volt számottevő sereget kiállítani. Sobieskire, a lengyel csapatok parancsnokára várt a feladat, hogy megmentse vagy legalábbis mentse a helyzetet. Ő, aki a svéd háborúk alatt egy ideig jelentősebb tatár lovasegységet vezetett, 1667-ben „tatár taktikát” alkalmazott. Néhány ezer főt kitevő lovasságával került a nyílt összecsapást. Hadát három nagyobb várban, „támaszponton” helyezte el. Ezekből csapott ki, és cirkáló kisebb lovaskülönítményeivel eredményesen semmisítette meg a szétszórta, portyázva rabló tatár „csambulokat”. A demoralizált ellenséggel szemben pedig már csekélyebb haderejét is felvonultathatta. A podhajcei ütközetben végül nyílt téren is diadalmaskodott az övénél jóval erősebb tatár-kozák had fölött.

Sobieski nevét a podhajcei hadjárat tette országszerte ismertté. Politikailag azonban ennek ellenére se lett olyan tényező, akivel számolni illett. Ezt bizonyítja, hogy amikor 1668-ban a külháborúba, belviszályokba és az elvetélt reformkísérletekbe belefáradt János Kázmér leköszönt a trónról, és döntés született: nemzeti királyt kell választani, a tehetségtelen, tehetetlen, de gazdag s apjának, Jeremi főhetmannak a kozákok elleni háborúban támadt legendái révén ismert és népszerű Michał Korybut Wiśniowieckit tették meg az ország fejének. Szűkebb körben úgy jellemezték, hogy nyolc nyelven beszél..., de ép gondolatot kifejezni egyetlen nyelven se tud. Személye garancia volt arra, hogy a „Rzeczpospolita beteg szervezetének gyógyítására kísérlet se történik”. Sobieski hosszú időn át nem tette le a hűségesküt új urának, s a frissen felkent király ellenfeleinek – a „malkontentusoknak”, az elégedetleneknek – a táborát erősítette.

Az 1672-es események mérőlécként jelzik azt a mélypontot, ameddig Európa területileg még mindig második legnagyobb állama süllyedt. A török birodalom ezúttal – a tatárok és a kozákok mellett – már saját óriási haderejét is harcba vetette. Könnyűszerrel elfoglalták a lengyelek déli határát őrző kulcsfontosságú erődítményt, Kamieniec Podolskit, s ellenállás nélkül

nyomultak be az ország belsejébe. A liberum vetóval félbeszakított szejm képtelen volt hadat kiállítani. A rendelkezésre álló maroknyi katonai erőnek ismét Sobieski állt az élére, de a törököket ő se tudta feltartóztatni, csak a tatárok rablóportyáinak sikerült némileg gátat szabnia.

A királyi biztos sietve békét kért a törököktől. A Porta súlyos és megalázó feltételeket diktált. Ami néhány évvel azelőtt még elképzelhetetlen volt, valóság lett. A lengyel uralkodónak, a lengyel nemességnek le kellett mondania Ukrajnáról és Podóliáról, s emellett még évi hűbéradóval is tartozott a Portának, így tulajdonképpen a török birodalom vazallusa lett. A lengyel–litván nemesség ebbe képtelen volt beletörődni, de tenni keveset tett ellene.

A törökök, hogy nyomatékot adjanak a Buczaczban megkötött egyezségnek, a következő esztendőben hatalmas hadat indítottak a vonakodó Rzeczpospolita térdre kényszerítésére – Varsó elfoglalásával fenyegetőztek. Végre az ország nemesei is rádöbbenek valóságos helyzetükre, s ellentéteiket, gyűlölködéseiket félretéve képesek voltak az egységes áldozatvállalásra. Jelentős hadat állítottak ki. Sobieski ezúttal közel 40.000 embernek parancsolt. A török had főereje, amely csaknem 30.000 embert számlált, a közeledő lengyel sereggel szemben a lengyel–moldvai határon, Chocimnál sáncolta el magát. A csata november 10-én kezdődött, s másnap a török hadsereg megsemmisítésével ért véget.

Sobieski végül is chocimi győzelmének köszönhette a királyi koronát. A lengyelek döntő rohama előestéjén ugyanis elhunyt Mihály király, s az 1674-es királyválasztó országgyűlésen a török háborúk hőstét emelték trónra. Megválasztását a köznemességnek köszönhette, éppúgy, mint annak idején Báthory István, s tulajdonképpen csak a köznemességre támaszkodhatott. Rá is csak úgy, hogy privilégiumai rendíthetetlen védelmezőjének tüntette fel magát. Holott szándékai szerint – részben – e kiváltságok ellen tört, hogy hatalmát megszilárdíthassa, uralkodását örökletessé tegye. Mindenekelőtt a főúri klikkekkel kellett volna leszámolnia, amelyek kénytelen-kel-

letlen egyeztek bele megválasztásába, s mindent elkövettek, hogy letaszítsák a trónról. Egyes lengyel történészek véleménye szerint Sobieskinek talán vállálnia kellett volna a polgárháború kockázatát: a köznemesség élére állva le kellett volna vernie arisztokrata ellenfeleit. Persze a köznemesség egy része ekkor már mind gazdaságilag, mind politikailag a főurak befolyása alatt állott, tőlük függött, őket szolgált. De talán szívesebben látott volna maga fölött egy urat, mint sokat. Főleg ha olyanok is akadtak közöttük, mint Jan Kazimierz Sapieha, polocki és vilnai vajda és litvániai főhetman, aki honfitársaival szemben, ha nem törtek be neki, a leggyalázatosabb törvényszegésekre ragadtatta magát. Felelősségre vonásáról természetesen szó se lehetett. Magabiztosságát bizonyítja az is, hogy híveivel nyíltan IV. Kázmérnak (az utolsó, III. sorszámmal ellátott Kázmér király 1492-ben halt meg) szólíttatta magát.

Sobieski kiszolgáltatott helyzetében is nagyszabású és körültekintő külpolitikai terveket szőtt. Ezek legfontosabbika a Brandenburgi Választófejedelemség, legalábbis annak keleti része, a mai fogalmak szerinti Kelet-Poroszország felszámolása, bekebelezése lett volna. Ezt a francia–svéd szövetség támogatásával kívánta megvalósítani. Az előrelátó elképzelésből semmi se lett. A Habsburgok és lengyelországi–litvániai pártbíveik, akiket Frigyes Vilmos választófejedelem busásan pénzelt, Brandenburg mögött sorakoztak fel. A köznemesség legfeljebb csak Podólia és Ukrajna visszaszerzéséért volt hajlandó kardot vonni – elvben. Sobieskit idővel a franciák is becsapták, mert szövetséget kötöttek Brandenburggal.

A lengyel uralkodók a történelem folyamán nemegyszer tapasztalhatták, hogy Franciaország minden esetben saját érdekeinek megfelelően vonja szorosabbra, illetve lazítja a Rzeczpospolitához fűződő szálakat. A franciák Brandenburggal kapcsolatban megváltozott álláspontja is szerepet játszott abban, hogy Sobieski az 1680-as évek elejétől fenyegető török támadás hírére 1683 tavaszán szövetséget kötött a Habsburgokkal. Az egyezség kimondta; ha Krakkót vagy Bécset oszmán támadás érné, a szerződő felek kötelesek egymás segítségére sietni.

Kérdés: I. Lipót miként viselkedett volna, ha Krakkó és nem Bécs körül záródik be a török ostromgyűrű? Tény, hogy a bécsi diadal (a lengyelek ezt követően két és harmad évszázad múlva, 1920 augusztusában arattak újabb döntő győzelmet, amikor Varsó alatt szétverték a Vörös Hadsereget) másnapján I. Lipót tüntetően sértőn viselkedett a szövetséges hadak főparancsnokával, Sobieskivel szemben. Szövetségesének érdemeit kiáltványában kisebbiteni, illetve elhallgatni igyekezett. Sobieskinek a város felmentésében játszott szerepéről évszázadok óta folyik a vita az osztrák, a német és a lengyel történészek között. Ehhez kapcsolódóan arról is, hogy mi volt az érdeme a magyarországi felszabadító hadjárat megindításában, s az ezt jelképező október 12-i párkányi diadalban, Esztergom felszabadításában.

A lengyel király a kezdetektől fogva támogatta – pénzzel és torborzólehetőséggel – Thököly Imre mozgalmát, 1683-ban pedig közvetíteni próbált a magyar felkelővezér és I. Lipót között. Sobieski tulajdonképpen szívesen látta volna fia, Jakab fején Szent István koronáját. Jakabnak Magyarország királyaként biztosan nagyobb lett volna az esélye, hogy lengyel–litván uralkodónak megválasszák. Sobieski Jánosnak ugyanis az volt a legfőbb célja, hogy uralkodását örökletessé tegye. 1683 utáni nagyszabású, de rendre elvetélt külpolitikai terveit is ez a törekvés határozta meg. Mint az 1684-ben megalakult törökellenes Szent Liga tagja, szerette volna megszerezni Moldvát, Havasalföldet, sőt még Erdélyt, esetleg a magyar királyságot is. Törökellenes hadjáratai sorra vereséggel végződtek, s csak a Magyarországon hadakozó császári csapatokat tehermentesítették, mivel jelentős török erőket vontak el a mellékhadszíntérnek számító Moldvába. Remélt győzelmeivel mintegy ellensúlyozni szerette volna azt a veszteséget, amely 1685-ben érte a nemesi köztársaságot. Az ekkor kötött béke értelmében ugyanis át kellett engednie Oroszországnak Kijevet és a Dnyeper bal partján fekvő Ukrajnát. Az 1696-ban elhunyt Sobieski már nem élhette meg, hogy a Szent Liga a törökökkel 1699-ben Karlócán megkötött békében visszajuttatta a lengyel–litván államnak a negyed századdal azelőtt elveszített Ukrajnát és Podóliát.

Belpolitikailag azonban utólag se billent Sobieski javára a mérleg. Egyetlen olyan tervet se sikerült megvalósítania, amely az ország belső állapotán javíthatott volna. Szerencsétlen korban született – hangzik a védelmére kelt érv. Az utolsó lengyel király, Szaniszló Ágost Poniatowski, akinek uralkodása idején (1763–1795) a lengyel–litván államot háromszor osztották fel, 1788-ban – az első felosztás után – szobrot emelt nagy elődjének. Az emlékmű leleplezésére óriási tömeg gyűlt össze. Egy ismeretlen poéta a következő rigmust véste az általa kigondolt szobortalapzatra:

*Százezer lovashintó – három annyi lenne,
Ha János feltámadna, s a kő Ágost lenne.*

A rímes ítélet igazságtalan Szaniszló Ágosttal szemben, akinek uralkodása alatt belpolitikai, társadalomszerkezeti, gazdasági reformok születtek, olyanok is – a liberum veto eltörlése, a szabad királyválasztás megszüntetése, stb. –, amelyekről Sobieski álmodott egykor. De a lengyel trónra a 18. század második felében se kerülhetett volna „nagy király”. Nem belpolitikai okok miatt, mint egy évszázaddal azelőtt, hanem „külső tényezők” következtében. A Brandenburgi Választófejedelemség ugyanis időközben Nagy Frigyes porosz királyságává terebélyesedett, a moszkvai cárság pedig Nagy Katalin birodalmává növekedett. A *Rzeczpospolita*n már nem segíthettek reformjai. Szomszédai közül senki se állt mellé. Mária Terézia, amikor főttebb felsorolt „uralkodótestvéreivel” 1773-ban aláírta a nemesi köztársaság első felosztását, „politikusan” elfelejtette a Sobieski által 1683. szeptember 12-én Ausztria meg- és Bécs felmentésére személyesen vezetett történelmi lovasrohamot.

„Együtt harcolánk veletek”

A lengyel légio a magyar szabadságharcban

„Magyarország és Lengyelország két öröklött tölgy, melyek külön törzset növesztettek, de gyökereik a föld alatt messze futnak, összekapcsolódnak és láthatatlanul egybefonódnak. Ezért egyiknek léte és erőteljessége a másik életének és egészségének feltétele.”

Stanisław Worcell

1976. november 26-án március 15-e hangulatát idéző ünnepségre került sor a Nemzeti Múzeum kertjében. A Bem József Kulturális Egyesületnek és az Isaszegi Múzeum Baráti Körének kezdeményezésére mellszobrot avattak József Wysocki „lengyel szabadságharcos honvédtábornok emlékére”, aki, mint a talapzaton magyarul és lengyelül olvasható „1848–49-ben a szabadságharc lengyel légijának parancsnoka volt”. Az, aki az emlékműnek némi figyelmet szentel, megjegyezheti, hogy a szabadságharcban nem két, hanem három lengyel honvédtábornok vett részt, s rajtuk kívül egy lengyel légio is küzdött hazánkban. Hány főből állt-e légio? Mert lehetett több száz, de akár több ezer tagja is...

Akik Wysockinak a Múzeum-kertben szobrot állítottak, döntésüket azzal indokolták, hogy 1848. november 25-én itt történt a lengyel légio első két felszerelt századának ünnepélyes zászlószentelése. A szabadságharc történetében tájékoztatóbbak azon is elgondolkodhatnak a mellszobor láttán; vajon helyénvaló-e az, hogy a Wysockinál ismertebb Henryk Dembińskinek csak utcanévet magyarázó emléktábla jutott. Ez a sajátos különbség – siessünk leszögezni – tevékenységük

eredményességét akaratlanul is találóan érzékeli. Józef Wysocki mint a lengyel légió szervezője és vezetője, majd rövid ideig az északi hadsereg főparancsnoka kitűnően megállta helyét a rábízott posztokon. Henryk Dembiński altábornagy két ízben is fővezére volt a magyar seregnek, s noha magyarországi működése balsikerek láncolata, az európai közvélemény neki tulajdonította a honvéderők tavaszi győzelmeit. Emiatt oly tekintélyre tett szert, hogy az amerikai polgárháború idején először neki ajánlották fel a déli hadsereg főparancsnoki posztját, nem pedig Lee tábornoknak. Ő – a déliek szerencséjére – elutasította a morális szempontból elfogadhatatlan kérést. A közvélemény által már-már magyarnak tekintett Bem József, azaz Józef Bem altábornagy viszont 1849 nyárutóján szemrebbenés nélkül elvállalta volna a török hadsereg tűzérségének főparancsnoki posztját. Azért, hogy azt zavartalanul felajánlhassák neki, még az iszlámra is hajlandó volt áttérni. Az ő hite a felszabadítandó Lengyelország volt. A megoldatlan keleti kérdés miatt háborútól tartó osztrák és az orosz diplomácia mindent elkövetett, hogy Bem ne kerülhessen e fontos beosztásba. A háború végül a lengyel tábornok 1850. december 10-én bekövetkezett halála után alig három évvel robbant ki. Oroszország krími veresége azonban nem hozott változást a lengyelség sorsában.

A magyar szabadságharc leverését követő megtorlás áldozatai között is több lengyel mártír van. Mieczysław Woroniecki alezredes (ezredes ?) emlékét obeliszk őrzi a Kerepesi úti temetőben és márványtábla a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium falán. Felirata azonban tévesen állítja, hogy a megőrkített hős a lengyel lovaslégió parancsnoka lett volna. Néhány évvel ezelőtt az orosz voznjeszenszkij ulánusezred magyarokhoz átalált és ezért 1849. augusztus 28-án Nagyváradon agyonlőtt kornétásának, Rulikowskinak emléktáblát állított az V. kerületi önkormányzat Woroniecki éremarcképe szomszédságában. A Rulikowskiról másfél évszázada kialakított portréba annyira belevésődött a Kázmér név és a dzsidás-kapitányi rang, hogy valódi keresztnéve, a Konrad csak hosszas

egyezkedés árán kerülhetett a kitalált Kázmér mellé. A harmadik lengyel vértanúról, a Woronieckivel egy napon, 1849. október 20-án felakasztott, francia nevű Karol d'Abancourt huszárkapitányról csak a szakirodalom tud, az orosz-lengyelországi Kielcében halálra ítélt Antoni Piotrowski honvédezredesről az sem. Illenék ápolni a szintén halálra, majd kegyelemből tizenhat évi várfogságra ítélt Leopod Żurmański (Zsurmay Lipót) emlékét is, aki a Vilmos huszárezred ezredesi osztályát 1848 októbere végén Galíciából magyar földre vezette, s a szabadságharcban szerzett érdemeiért alezredessé léptették elő. A felsoroltakon kívül több tucat lengyelt ítétek rövidebb-hosszabb börtönbüntetésre, s még többjüket sorozták be a komáromi 1. büntető századba.

Két évtizede tartó kutatásaim eredményeként leszögezhetem, hogy Bemen, Dembińskin, Wysockin és a megtorlás felsorolt mártírjain kívül még legalább négyezer lengyel harcolt „a közös szabadságért”. Ez a szám ugyan nem közelíti meg a „lengyel rebellisek” tízezres lélekszámát, amelynek a magyarok oldalán kifejtett tevékenységéről az osztrák hírlapok és hadijelentések 1848 decemberétől vissza-visszatérően tudósították a hazai és az európai közvéleményt. E szándékosan túlzó és félrevezető híradások fő címzettje I. Miklós cár volt. A 200 000 fős orosz hadsereg Magyarország elleni bevetésének 1849 áprilisában történt elrendelése azt bizonyítja, hogy nem eredménytelenül. A lengyel–litván államot 1795-ben végleg felosztó három szomszédos hatalom – a Porosz Királyság, Oroszország és a Habsburg Birodalom – közül a legnagyobb területhez jutó orosz birodalom uralkodója ügyelt arra leggondosabban, hogy minden olyan mozgalmat elfojtsa, amely Lengyelország helyreállítását célozta.

A lengyel légionisták, honvédek, hírszerzők és emisszáriusok négyezres lélekszáma kétszerese annak, mint amelyről a magyar és a lengyel szakirodalom az 1980-as évek végéig tudott. Mint ha a kérdéssel foglalkozó történészek addig Wysocki tábornok 1850-ben Poznańban napvilágot látott emlékiratának adataihoz tartották volna magukat – (magyarul 1993-ban jelent meg *Együtt a szabadságért 1848–1849. A magyarországi lengyel*

légió részvétele az 1848-as szabadságharc hadjárataiban címmel) –, amelyek 2000 magyarországi lengyel légionistára s néhány tucat erdélyire hivatkoznak.

Az 1990-es évek közepén határoztam el, hogy összeállítom a szabadságharc lengyel résztvevőinek életrajzi lexikonját. Döntésemben eredetileg az játszotta a fő szerepet, hogy a „Mindvégig veletek voltunk”. *Lengyelek a magyar szabadságharcban* című monográfiámba tizedrészét se tudtam bedolgozni azoknak az adalékoknak, amelyekhez egy-egy személyre vonatkozóan – elsősorban az ukrajnai Lvivi Állami Levéltár iratai révén – hozzájutottam. Többségükben a légió közembereiről és altisztjeiről, hadnagyairól és főhadnagyairól van szó. Micsoda emberi sorsok! Ismertetésük élén – akárha mottóként is – álljanak a lengyelek magyarországi harctéri szereplésének első hősi halottai, az Orosz-Lengyelországból érkezett két diák, Antoni Kostecki és Franciszek Maciejowski, akik Arad 1848. december 4-i hajnali sikertelen ostromakor estek el. Említhető az orosz-lengyelországi Jerzy Guziwicz is, aki 1848. december 14-én az új-aradi ütközetben karját veszítette. Nyugdíjaztatásáról Kossuth személyesen intézkedett.

A lengyel festészet legnagyobb képviselőjének számító Jan Matejko bátyja, Zygmunt is a magyar és lengyel hősök közös virtuális panteonjában található. 1849. június 22-én tizennyolc évesen kozákok lötték le Turócszentmártonnál. A festőművész másik bátyja, Edmund Matejko eljutott Bemhez, s hadnagy lett az erdélyi lengyel légió 2. zászlóaljában. A szabadságharc leverése után vissza akart térni Galíciába, de a határon elfogták, s besorozták a komáromi 1. büntető századba. Sikerült megszöknie, s a poroszországi Poznani Nagyhercegségbe kijutva az 1830/31-es lengyel szabadságharc híres hőségnek, Dezydery Chłapowski tábornoknak a birtokán dolgozott. A rendőrségi zaklatás elől Franciaországba emigrált, ahol mezőgazdasági iskolát végzett. 1857-ben – élve az amnesztiával – visszatért Galíciába, s éveken át intézőként tevékenykedett. Az 1863 januárjában Orosz-Lengyelországban kirobbant szabadságharc idején hátat fordított addigi foglalkozásának és két szabadcsapat-

portyában is részt vett. Visszatérően szülőföldjére az osztrák hatóságok 1864 áprilisában bebörtönözték. Kiszabadulása után felvette Turócszentmártonnál elesett fivére keresztnévét, hogy Zygmunként ne zaklathassák.

A 19. század második felében a hazai színházak ismert szerzőjének számított Jan Aleksander Fredro. Egyfelvonásosait gyakran játszották a fővárosi és vidéki színpadokon. Ő, a lengyel drámairodalom egyik legnagyobb alakjának, Aleksander Fredrónak az egyszülött fia, 1848. november közepén lembergi diákként szökött Magyarországra, s állt be a szerveződő 2. lengyel dzsizidásezredbe. Az 1849. január 22-én Tarcálnál vívott ütközetben Klapka ezredes még a csatatéren hadnaggyá javasolta kinevezni vitézségeért.

Wiktor Krobicki részt vett az 1846-os tragikus kimenetű galíciai felkelés egyik fegyveres akciójában, amiért nyolc év várfogságra ítélték. 1848. március 20-án az uralkodó által meghirdetett amnesztia szabadította ki. Nyolc hónap múlva már Pest-Budán, a lengyel légió legfontosabb őszi szervezési központjában találjuk. 1849-ben a temesvári csata egyik lovasrohamában halt hősi halált, mint az 1. lengyel dzsizidásezred főhadnagya.

Ilyen, százával ismertethető emberi portrékból áll össze a Magyarországon harcoló lengyelek tablója. A légió létrejötté szoros kapcsolatban van az 1848 tavaszán a Habsburg-birodalomban végbement politikai és társadalmi átalakulással. Például azzal, hogy Galíciában is nemzeti gárdák és nemzeti tanácsok alakulhattak, amelyek más lengyel területekről is mágnesként vonzották a fiatalokat, s Nyugat-Európából az 1830–31-es lengyel szabadságharc katonai emigránsait. Magyarországon az utóbbiakra, a képzett tisztekre lett volna a legnagyobb szükség, mint ezt Kossuth a nála 1848 szeptemberében a légió felállításának tervével előálló Jerzy Bułharynnak jelezte is. Támogatókészségét bizonyítja, hogy az egyik galíciai küldöttséggel 1848. október 10-én szerződést kötött egy 1200 főből álló légió felállítására.

Bem, aki október közepétől Bécs védelmét szervezte és irányította, november 3-án jelentkezett a Schwechat alól visszavonult magyar hadsereg pozsonyi főhadiszállásán. Amikor Kossuthnál szóba került a légió ügye, ő arra figyelmeztette az OHB elnökét, hogy a lengyel egységek és lengyel zászlók megjelenése a honvédseregben ürügyül szolgálhat Miklós cárnak az intervencióra. A lengyeleket – így Bem – kisebb csoportokban kell betagozni a honvédseregbe. Ekkor azonban már több száz lengyel tartózkodott Késmárkon, Eperjesen, Kassán és Pest-Budán. A Magyar Királyság október 3-a óta nyílt háborúban állt a lengyel–litván állam egyik felosztójával, az Osztrák Császársággal. A napóleoni korszaktól élő hagyományok szellemében a lengyelek számára magától értetődő volt, hogy légiót szervezzenek és a honvédsereggel vállt vállhoz vetve harcoljanak Ausztria ellen.

Bem légióval szembeni fenntartásának egy-kettőre híre ment a Pesten gyülekező lengyel fiatalok körében. November 9-én több mint száz fiatal aláírását tartalmazó Kossuthnak címzett beadványban tiltakoztak Bem ellen, kinyilvánítva, hogy mindnyájan Józef Wysocki parancsnoksága alatt kívánnak szolgálni, aki az 1831-es szabadságharcot tüzetiszként küzdötte végig, s az emigráció demokratikus szárnya katonai szakértőjének számított. Másnap egy, Franciszek Ksawery Kołodziejski nevű galíciai ifjú merényletet kísérelt meg Bem ellen, de kiskaliberű pisztolyának golyója megakadt a „kutyaarcú” generális pofacsontjában. Szenvedélyes sajtóvita robbant ki Wysocki hívei és Osztrolenka hőse között. Bem hiába nevezte cári ügynököknek a demokraták vezetőit, a sajtó és a közvélemény ellene fordult. A fiatalkorú Kołodziejski ügyét rendes bíróság elé utalták, amely egy év börtönre ítélte „az orgyilkos merénylőt”.

Kossuth sietve intézkedett, a szerveződő lengyel zászlóalj már felállított két századát Aradra küldte, Bemet pedig november 29-én kinevezte az Erdély területéről már szinte teljesen kiszorított, széttzilált magyar haderő főparancsnokává. Az OHB elnöke megígérte az őrnaggyá kinevezett Wysockinak, hogy a lengyel zászlóalj megszervezett további századait is utána küldi Aradra.

Pesten ekkor már nem csak a lengyel gyalogság szervezése folyt. Władysław Tchorznicki őrnagy november második felében egy század „gyalogos” ulánussal jelent meg a fővárosban. Állományának többségét sambori, przemysli és lembergi diákok alkották, akik mint nemzeti gárdisták alapos kiképzésben részesültek. A franciaországi emigrációból Galícián át Magyarországra érkezett Jacenty Grabowiecki és Edward Żarski főhadnagyk is ezekben a napokban kaptak Pesten megbízást arra, hogy a légio tüzérségét megszervezzék.

December elején menetkészen állott a lengyel zászlóalj Hipolit Żółtowski százados parancsnoksága alatt megszervezett 3. százada is. Mivel Kossuth egyre-másra kapta a fenyegető híreket arról, hogy Franz Schlik tábornok Duklánál betörni készül a galíciai hadtest élén, a 3. lengyel századot Pulszky Sándor ezredes kiképzetlen és felszereletlen sárosi, abaúji, zempléni nemzetőri zászlóaljából álló szerveződő északi hadseregének erősítésére küldte – Tchorznicki ulánusszázadával együtt.

Schlik a 7 zászlóaljból, 3 lovasosztályból, egy hatfontos, egy tizenkét fontos ágyúütegből, egy röppentyűütegből álló és összesen mintegy 8000 embert számláló galíciai hadtest élén december 6-án kelt át a Duklai-hágón és még aznap ellenállás nélkül bevonult Bártfára, majd két nappal később Eperjesre. Szerencsére itt hosszabban ült addig meglepő könnyen szerzett babérjain, s emiatt csak december 10-én éjfélkor indult meg Észak-Magyarország fővárosa felé.

A galíciai hadtest és az északi hadsereg között a Kassai-hegyek előterében Budamérnél került sor ütközetre. A december 11-én reggeltől ülésező kassai városi tanács jegyzőkönyvi bejegyzése szerint délelőtt 11-kor dördültek meg az ágyúk, amely annak jeladásaként is felfogható, hogy nyílt téren először került sor Schwechat után császári reguláris erővel ütközetre, amely két órán belül eldőlt. Az északi sereg szétszóródott: a nemzetőrzászlóaljak többsége és a 20. honvéd zászlóalj Miskolc felé menekült. Csak a kemény utcai harcokra számító s emiatt a városi bevonulásra hosszasan készülő Schlik tábornok óvatosságának köszönhető, hogy a vereség nem lett megsemmisítő.

Az utóvédet mindvégig a fegyelmét mintaszerűen megőrző lengyel dzsidáscsapat alkotta. A császári alakulatok közül a Ferenc József könnyűlovasezred őrnagy osztálya mutatkozott legenergikusabbnak. A vezérkari főnök, Anton Scudier százados parancsára a város Hernádba vezető csatornatöltésén bevonult a városba... Mivel az egyenkénti „töltés-menet” lassú volt, parancsnokuk, Horatio Concoreggio őrnagy és Anton Scudier százados nem várta meg az egész osztályt, hanem a már szilárd talajt fogott két szakaszával a menekülők nyomába szegődött. Már az első kilométereken több száz foglyot ejtettek, de céljuk a bárcai kocsmaudvaron letáborozott honvéduitegek megszerzése volt. Könnyű prédára számítottak akkor is, amikor észrevették, hogy egy kettős vonalban felsorakozott szedett-vedett küllemű alakulat állja útjukat. Władysław Tchorznicki őrnagy nyolcvannégy ulánusa néhány honvéddal és nemzetőrrel kiegészítve alkotta az élő torlaszt, amely nem rebbent szét a svalizsérok láttán és akkor se, amikor a feléje vágtató Concoreggio őrnagy fegyverletételre szólította fel tagjait. Tchorznicki parancsszavaira ügyelve egészen közel engedték magukhoz, majd több gyilkos sortűzzel megfutamtották a könnyűlovásokat. Tizennyolc lovas maradt holtan a téren, köztük Concoreggio őrnagy is. Anton Scudier törzskapitány fogságba esett. A lengyelek hőstette országos visszhangot keltett.

A császári hadsereggel vívott háború menetében az 1849. március 5-én Szolnoknál vívott győztes ütközet vezette be a tavaszi diadalt hozó fordulatot. A győzelem kivívásában Damjanich hadosztályáé volt a döntő érdem, amelyhez Aradnál Wysocki galogsága és a Władysław Poniński kapitány ott szervezett dzsidásszázada is csatlakozott. Az ütközetben a hatfontos ágyúüteget szemből megrohamozó és elfoglaló 3. honvéd zászlóalj öregbítette leginkább a hírnevét, de több lengyel tiszt és Poniński kapitány egész dzsidásszázada is kitüntette magát. Az utóbbi Pikéty alezredes félreérthető mondatára egymaga indított rohamot a visszavonuló lovasüteget fedező egész Ferenc József dragonyosezred ellen. A százhusz len-

gyel dzsidás vakmerő rohamát látva a dragonyosok parancsnoka, Regelsberg alezredes állítólag megjegyezte: ezek vagy örültek, vagy lengyelek. Negyedóra sem telt el, s meggyőződhetett róla, hogy lengyelek, mert lőtt sebbel a fogságukba esett. Valószínűleg nem vigasztalta, hogy öt ágyúja is a dzsidások zsákmánya lett.

A szolnoki győzelemben szerzett érdemeiért öt lengyel tiszt – Józef Wysocki, Adolf Grochowalski, Ignacy Czernik, Władysław Poniński, Julian Przyjemski – kapott III. osztályú érdemjelet. Emellett Wysockit ezredessé léptették elő, s kinevezték a III. hadtest egyik hadosztályának parancsnokává.

A tavaszi hadjáratban az 1. lengyel zászlóalj mintegy 600 embere és az 1. dzsidásezred 100 lovasa vett részt. 1849. április 30-án Görgei Artúr tábornok, a magyar főhadssereg vezére és frissen kinevezett hadügyminiszter még Komáromban fontos közlendők végett magához kérte Józef Wysocki ezredest. A találkozón arról a régóta várt döntésről tájékoztatta beosztottját, hogy a légió Magyarországon szétszórta csapatrészeit végre egy hadosztályba vonhatják össze, amelynek főparancsnoka immáron a valóságban is ő, Wysocki lesz. Kossuth május 6-án Debrecenben nyújtotta át Wysockinak a tábornoki előléptetés dokumentumát, s egyúttal kinevezte őt a magyarországi lengyel légió teljhatalmú parancsnokává. Ennek jegyében az újszülött tábornok engedélyt kapott arra, hogy az országban szétszórta lengyel egységeket egyetlen légióba vonja össze, amelyet idővel 5000 fős hadosztállyá akart fejleszteni.

Wysocki kérésére Kossuth Miskolcot jelölte ki a lengyel légió összpontosítási és szervezési központjául. Az itt felállított légió három gyalogos zászlóaljból, két kis lovasezredből, két fél ágyúütegből és egy utászszázadból állt, s mintegy 2400 embert számlált. Emellett Bem parancsnoksága alatt Erdélyben is szerveződött egy lengyel légió, amely 1849 júliusa elején egy teljes és egy csonka zászlóaljat és néhány csonka lovasszázadot jelentett. Kötelékükben mintegy 900 ember szolgált. A gyalogság részt vett a Beszterce

és Marosvásárhely térségében vívott harcokban, míg a lengyel lovasság az augusztus 6-i döntő nagycsúri vereség utáni összecsapásokban jutott szerephez.

A magyarországi lengyel légió augusztus 1-jétől, vagyis az újszegedi hídfő védelmétől az Orsováig tartó visszavonulásig állandóan harcban állt az üldöző orosz és osztrák csapatokkal. A teregovai átkelőt Władysław Bentkowski főhadnagy védte két ágyúval. A Törökországba menekülő légió nevében Wysocki tábornok a magyar nemzethez intézett búcsúszózatában kiemelte azt az eszmét, amelyért a lengyelek az ország felosztását követő 123 éven át szerte a nagyvilágban küzdöttek: „Együtt harcolánk veletek, magatok tudjátok, nem zsoldosok gyanánt, nem személyes vagy önző érdekből, hanem egyedül azon reményben, hogy a ti szabadságotok kivívása s a mi részvételünk alapját képezendik egy további harcnak, életünk végcéljának, a Lengyelország függetlenségéért vívandó harcnak...”

Lengyelek részvétele az 1849. március 5-i szolnoki ütközetben

*Szolnoknál a magyar, megmutatja Wysocki,
aai lengyel dzsidákon az ágyú se fog ki.*

(A győzelem után született lengyel rigmus)

Több mint harminc olyan lengyel emlékirat vagy történeti feldolgozás jelent meg a magyar szabadságharcról, amely kisebb-nagyobb arányban vagy teljes egészében feldolgozza, legalábbis érinti a lengyelek részvételét Magyarország Ausztria ellen vívott küzdelmében, amelyet szabadságharcnak hívunk, bár pontosabb volna alkotmányvédő háborúnak nevezni. Jerzy Bułharyn ezredes (az emigrációban tábornok) és Józef Wysocki tábornok a szabadságharc egész történetét tekinti át munkájában (Bułharyn, Jerzy: *Rys wojny w latach 1848 i 1849*. [Az 1848 és 1849-es háború vázlata] Párizs, 1852; *Wysocki tábornok emlékiratai. A magyarországi lengyel légió részvétele az 1848-as szabadságharc hadjárataiban*. Budapest, 1993). Teofil Łapiński tüzér százados „csak” a főhadserg históriáját dolgozza fel német nyelvű munkájában. (*Feldzug der ungarischen Hauptarmee im Jahre 1849*. [A magyar főhadserg hadjárata 1849-ben], Hamburg, 1850.)

A lengyel szerzők majd mindegyike, függetlenül papírra vetett munkájának jellegétől, megemlékezik Szolnokról, a lengyeleknek a szolnoki ütközetben játszott szerepéről. Nem véletlenül. Azzal, hogy Poniński kapitány századnyi dzsidása élén, majdhogynem önhatalmúlag, sikeres rohamot indított a visszavonulást fedező Ferenc József dragonyos ezred ellen, döntővé növelte a győzelmet és legendás hírnevet szerzett a lengyel lovasoknak. Igazán hitele a szolnoki csata ismertetése kapcsán azoknak az emlékiratoknak van, amelyeknek szerzői személyesen részt vettek a győzelmes összecsapásban. Ez eset-

ben csak a korábban Aradnál szolgált légionisták jöhetnek számításba. Az eddig ismert emlékirat-szerzők közül maga a lengió parancsnoka Wysocki alezredes, a lengyel lovasság parancsnoka Poniński kapitány és Zygmunt Miłkowski őrmester, a 3. zászlóalj majdani főhadnagya. Hogyan látták ők, a közvetlen résztvevők a szolnoki csatát? A három beszámolót kiegészíthetjük egy újságcikkkel, amely a szolnoki csata lengyel visszhangját ismerteti. A csatáról nyomtatásban megjelent legkorábbi ismertetés dátuma: 1849. augusztus 1-je. A beszámoló a poznaí Wielkopolanin hasábjain látott napvilágot. Az ad neki különös értéket, hogy a levelező név szerint megemlíti annak a magyar tisztnek a nevét is, aki a lengyel dzsidások kérését közvetítette Pikéty alezredesnek, a 2. huszárezred parancsnokának. Az emlékiratírók egyébként hallgatnak arról, hogy a dzsidásokat a rohamban követte a Hannover (2.) huszárezred két, majd a Ferdinánd (3.) huszárezred további egy százada is. Időben érkeztek. Egyébként a lengyel hősöket felmorzsolták volna a nyomasztó túlerőben lévő dragonyosok.

Az emlékirat-beszámolók közül Józef Wysocki memoárját kell kiemelni. Wysocki korrekt munkát írt. Ez látszik a szolnoki csata bemutatásakor is: *„Március 4-én ismét átkeltünk a Tiszán, ezúttal már zavartalanul, és az egész március 4-ről 5-re virradó éjszaka úton voltunk. Reggel elértük Szolnokot, amelyet az ellenség megszállva tartott. Nem kis időbe tellett, amíg hadtestünk harcrendbe fejlődött. Nekem az első vonal vezérlete jutott. A közédeltünkről értesülő ellenség a maga csapatának nagyobb részét merőlegesen a folyóra a város előtt sorakoztatta fel. Balszárnyával Szolnokra támaszkodott, és itt néhány zászlóalját is hátrahagyta. Miközben ez lejátszódott, láttuk, hogy a szolnoki vaspályán egy mozdony távolodik Abony felé, ahol az osztrákok két lovasezrede állott. Nyilvánvaló volt, hogy értük küldtek Szolnokról. Nem maradt vesztegetni való időnk. Azon nyomban parancsot kértem a második vonalban álló Damjanich tábornoktól. Damjanich azonban folyvást habozott; már harmadszor adta ki a parancsot az előrenyomulásra, de egy pillanat sem telt bele, máris visszavonta. Eközben kez-*

detét vette az ágyúzás. Az osztrákok egy üteget a város előtt állítottak fel, s az a tüzét a hozzá közelebb eső jobbszárnyunkra zúdította. Észrevettem, hogy az első vonalban álló zászlóaljok már-már meginognak. Meg voltam róla győződve, hogy mindennek vége, ha az osztrák lovasság megérkezik, hiszen egész hadtestünket a folyóba szoríthatja. Minden a város elfoglalásán múlt. Annál is inkább, mert a Tisza túlsó partján várakozó Vécsey hadteste csak akkor csatlakozhat hozzánk, ha már birtokba vettük a hidat. Mindezt átlátván, élére álltam a legközelebbi zászlóaljnak, és a városba nyomultam. A gyors roham zavart keltett az osztrákok soraiban. Hasztalanul próbáltak bennünket puskatűzzel feltartóztatni. Az első zászlóaljat sorra követték a többiek, s rövid küzdelem után miénk lett a város. Ez a roham a győzelmet jelentette, mert birtokba vettük a hidat, s Vécsey hadteste megkezdhette az átkelést az innenső partra.

Miközben a jobb szárnyon mindez végbement, Ponínski kapitány a maga egy század ulánusával (120 lovas) rohamot intézett az osztrák lovasság két osztálya ellen; szétverte őket, és 5 ágyút zsákmányolt. A diadalmas roham érdeme teljes egészében Ponínskié. Ő kérte a lovasság parancsnokának hozzájárulását, és elsőként rontott az ellenségre; a magyarok a lengyelek után indultak rohamra. Igaz, sokba került nekünk az attakírozás; az elesetteken kívül (köztük volt egy vitéz fiatal tiszt, Rzepecki főhadnagy is) 33 emberünk sebesült meg. De az ifjú ulánusok méltónak bizonyultak a hajdani lengyel ulánusok hírnevéhez. Röviddel ezután ágyúinak kíséretében megérkezett Abonyból az osztrák lovasság, de már elkésett. Vécsey átkelt hadtestével a hidon, s az ellenség kénytelen volt nagy veszteségekkel visszavonulni. Szólnok a mi kezünkben maradt."

A múlt század második felének egyik legkiválóbb írója és politikusa Zygmunt Miłkowski (írói álnevé: Tomasz Teodor Jeż), aki háromkötetes munkában dolgozta fel életét és működését. (*Od kolebki przez życie.* [A bölcsőtől egy életen át.] Krakkó, 1936–1937.)

„A sors úgy hozta, hogy Szolnoknál is ott lehettem. Elmosódó emlékképeket tudok csak felidézni – írja –, mivel rossz időben meneteltünk célunk felé és nem gondoltunk semmi másra, mint a pihenésre. Eszembe jut az a pillanat, amelyet nehéz elfelejteni. Egy nagy faluban töltöttük az éjszakát, s úgy rémlik, hogy a nappalt is. Az a hír kapott lábra közöttünk, hogy dandárunkhoz osztották be a kilencedik honvédszászlóaljat, amelyet sapkájuk színéről »rotkaplereknek«, vagyis magyarul veressipkásoknak hívtak. Ez a zászlóalj Kassáról származott, s néhány bátor tettével nagy hírnevet vívott ki magának. Hallottunk róla és kíváncsiak voltunk rá. Hamarosan kielégíthettük kíváncsiságunkat, mivelhogy a zászlóalj a faluban töltötte az éjszakát és a közös menetoszlopba nyert beosztást. Amikor kivezettek a faluból, hogy a menetoszlophoz a számunkra kijelölt helyen csatlakozzunk, egy út menti térségen foglaltunk helyet, sejtve, hogy arcvonalunk előtt a veressipkások fognak elmasírozni. Lábhoz tett fegyverrel vártunk rájuk, és amikor így váraoztunk, az úton megjelent egy öregasszony, akit egy fiatal leány vezetett. Az asszony egyre közeledett; észrevettük, hogy vak. Amikor odaért elénk, kinyújtotta a kezét és ujjával végigtapogatta az előtte álló katona kebelét, félig oldalt fordulva, kezét és arcát az égnek emelve hangos szóval fohászzkodott:

Istenem, hála néked azért, mert megengedted, hogy, mielőtt meghalnék, lengyel katonához érjek.

E szavakat lengyelül mondta. Alig hangzottak el, menetet doboltak, s az úton feltűnt a veressipkás zászlóalj eleje. A kislány elrángigálta az öregasszonyt; mindketten sietve átvágtak az úton. Többé nem láttuk őket. Figyelmünket teljességgel leköötték a veressipkások.

E híres csapat külsőre nem bizonyult oly tekintélyparancsolónak, mert nem mondható, hogy csupa daliákból állt volna. Soraikat a legkülönbözőbb termetű, küllemű és fizimiskájú emberek alkották. Hármásával haladtak el mellettünk. A mértéket megütő legény mellett alacsony legény vonult, a jóvágású mellett olyan, akit a szél is elfúj. Felfedeztem valakit, egy alacsony, tagbaszakadt egyént, aki nagy ezüstkeretes pápaszemet,

gondosan fésült frizurát s hetykén félreacsapott sapkát viselt. Nőhódító vonásai arról árulkodtak, hogy bornyút és puskát cipelő, katonának beöltözött Don Juan lehetett. Egy másik úgy festett, mint egy göthös pap. A többség tejfeles képű legénykékből állt, akik szinte megroggyantak a puska súlya alatt. Bizonytalan, imbolygó léptekkel vonultak. Harsány kiáltással köszöntöttük őket:

Éljen a veressipkás!

Éljen a lengyel! – visszhangozták. Vívátjuk azonban, mintha nem csengett volna őszintén, akadozva hullámozott végig soraikon. Szóval a veressipkások sajtáságos benyomást keltettek. Másoknak, nagyobb vitézeknek képzeltük őket. Velük együtt voltunk tovább, s hamarosan Cibakházára értünk, amelyet egy balsikerű vállalkozás tett emlékezetessé.

Kvartélyainkon szinte egymásba ért a könyökünk, élelmezésünk szűkös volt, s előőrsi szolgálattal gyötörtek bennünket. Negyed szakasznyi katonám a magyar Wasa zászlóalj hasonló nagyságú egységével osztotta meg a lakást. A magyar osztag egyik cigány katonája, ki tudja, milyen okból, megkedvelt, s valahonnan rendszeresen halat szerzett és táplálékát megosztotta velem. Három napig állomásoztunk ott. Az első éjszakát előőrsi szolgálatban töltöttem, a másodikon a faluban silbakoltam, a harmadikat át szerettem volna aludni, de szándékomat keresztelte az a parancs, amely átrendelt bennünket a hidon és egész éjszaka meneteltetett. Ez kellemetlen meglepetés volt számomra. Fáradtnak és kimerültnek éreztem magam. Menem pedig kellett, méghozzá menetoszlopban. A bornyú ritmikus dobolt a hátamon, a puskát hol a jobb vállamról a bal, hol a bal vállamról a jobb vállamra tettem, hogy keresztcsontjaimon és a vállaimon könnyítsek, amelyek hasogattak, de még mennyire. Mindeközben elaludtam, s akkor ébredtem fel hirtelen, amikor már majdnem összezsuklottam. Éjszaka csak egyszer rendeltek el rövid pihenőt, amely teljesen letaglózott. Összeestem a fáradtságtól, s mély álomnak csak a hajnal vetett véget.

A nappal fénye egy, a szemhatáron hosszan elnyúló város vonalait rajzolta ki előttünk. Enyhén homorú lapály választotta el tőlünk olyanformán, hogy az tőlünk lejtősen ereszkedett alá, majd a túloldalon megemelkedett, s két egymás mellett halmosodó fennsíkot alkotott, amely, ameddig a szem ellátott, süppedékesen volt szántva. Tőlünk jobbra folyt a Tisza, balra a messzeségben kis erdőségek látszottak, a láthatár egyébként körös-körül nyitott volt, s csak itt-ott zavarták meg az égaljába maródott házsorok kimagasodó templomtornyaiakkal.

Megállítottak bennünket és arccal a városnak sorakoztattak.

Csata lesz!...

E két szó végighullámozott sorainkon. Egy pillanat alatt megleledkeztem arról, hogy valaha is fáradt, összetört és álmos voltam. Azonnal magamhoz tértem. Figyelmemet egy érkező üteg kötötte le, a lovak úgy húzták maguk után az ágyúkat, mintha barázdákat hasító ekék lettek volna. Ezt követően pacsirták kötötték le a figyelmemet, amelyek a fejünk fölött énekeltek. Előbbre parancsoltak bennünket: tettünk párszáz lépést, s a reggeli csöndbe beledördült egy ágyú. Az ágyúlövést rövid időközönként követte a második és a harmadik. Azután ismét csönd lett. Tekintetünket a városara szegezve nyomultunk előre. És hirtelen minden eltűnt, mintha sebesen áradó láva zúdult volna az előttünk hosszan elnyúlva domborodó síkra. A város egyszeriben mögénk került. Sorainkat kiáltás verte föl: „Állj!” Ez volt az a pillanat, amikor Damjanich az előttünk csatarendbe sorakozott reguláris hadsorok láttán hirtelen elbizonytalanodott. A honvédek döntő többsége most került volna először tűzbe. Némi oka tehát volt arra, hogy ne bízzon bennük. Talán emiatt ingott meg és már-már hátraarcot rendelt el, de az erre vonatkozót parancsát nyomban vissza is vonta Wysocki meggyőző érveire, aki a csata eredményes kimenetelért mintegy kezességet vállalt. A tábornok segédtisztjei nyomban szétrajzottak a paranccsal: „Előre!” Kiegészítve ezt azzal is, hogy a menetoszlopok előtt alakuljanak csatárláncok.

A mi zászlóaljunkból két fél szakaszt küldtek csatárláncba a jobb szárnyon. Előre mentünk és csatárlánccá szakadoztunk.

Ebben a pillanatban mindkét oldalról heves ágyútűz bontakozott ki. Gyors ütemben haladtunk előre, előbb lefelé, aztán az átellenben magaslatoszerűen megemelkedő síknak föl. Amikor azonban, mintha a földből nőttünk volna ki, megjelentünk az ellenség előtt, az arcvonallá fejlődött osztrák csapatok puskatűzzel árasztottak el oly távolságból, hogy pontosan láttuk ellenfeleink arcát. A golyófütytyögés, amely fülünket betöltötte, hasonlatos a darázs-zsurrogáshoz. Puskánkat kilöve és megtöltve, megtöltve és kilöve futottunk előre. Az osztrákok zászlóaljanként újabb sortüzeket adtak le ránk. Mi erre „hurrah” kiáltással feleltünk és szuronyt szegezve rájuk vetettük magunkat.

Rohamunk mit se ért volna, ha nyomban erőltetett menetben nincsenek nyomunkban a hadoszlopaink. Úgy tetszik, az osztrák tábornok nem számított rá, hogy ilyen eltökéltek vagyunk. Gyors visszavonulást rendelt el. A gyalogság szempillantás alatt sietve megindult a városba, a tüzéségük is felmozdonyozott. Bennünket egy újabb parancs megállított. A jobb szárnyon Wysocki a 3. zászlóalj élére állt, és megindult vele előre, hogy birtokba vegye a várost.

E pillanatban Szolnokkal egy magasságban álltunk, egy ároknál, amelyet út szelt át. Balra tőlünk a két másik zászlóalj állott. Közülük az, amelyik a mezőn kiemelkedő kunhalmot ellepte, piros foltot alkotott. A veressipkások voltak.

Hamarosan ismét elrendelték az előrenyomulást a kis erdőséget jelölve ki menetünk céljának. Jobbra elhagytuk a várost; a süppedékes szántáson haladtunk előre. A mi zászlóaljunkon kívül a másik kettő is. Amikor a kunhalom fedezésébe értünk, ágyúgolyók csapódtak le a közeliünkben. Elnyelte őket a puha talaj. Abban az irányban, ahonnan a lövések jöttek vértesekből és dragonyosokból álló osztrák lovasok csillogó vonala jelent meg a szemünk előtt. Lassan nyomultunk előre felénk és a ránk tüzelő ágyúk irányába. A kis erdő felől hirtelen előbukkant egy föld fölött lebegő pipacságyás. A látványt dzsidásaink zászlócskái keltették. Vértörő pipacsmezőként hullámoztak tova, majd egyszerre eltűntek. A helyükön porfelleg támadt, a porfelhő tova gomolygott és megállt. Gondoltuk, jobban mond-

va sejtettük, mi történt. Dzsídásaink rontottak rá az osztrák lovasságra. A látvány valamiképpen előre lendített bennünket. A zászlóalj parancs nélkül rohant a szántáson át. Amiatt, hogy egyre gyorsabban hajtott előre, alig kaptunk levegőt. Repülni szerettünk volna, hogy szélesebben segítséget vigyünk a mieinknek, mert láttuk, hogy a mi kis lovasszázadunk és a két ellenséges lovasosztály, azaz a négy nehézlovas század között óriási az erőkülönbség. Hirtelen elviharzott mellettünk két század huszár. Föllélegeztük, mintha kő esett volna le a szívünk-ről. A többiekkel együtt megállottunk. A másik két zászlóalj is megállt. Azon a helyen, ahol a két lovasság összezapott, hamarosan egymással viaskodó lovasok bukkantak elő, majd tűntek el a kavargó porfellegben, amely mindent eltakart, ami a szemünk előtt történt.

Nemsokára minden kitisztult.

Miután az osztrákok a város előterében összeroppantak, s jobb szárnyunk elfoglalta Szolnokot, bal szárnyunk pedig a Cegléd felé történő visszavonulást tette lehetetlenné. Az osztrák hadseregnek gyorsan meg kellett találnia a lehetőséget, hogy a csapdából kikerüljön. Ennek megvalósítását csak a Szolnoknál a Tiszába torkolló Zagyva folyó völgye tette lehetővé. Ebbe a völgybe irányították a gyalogságot, a tüzéséget és a szekérvonatot; a lovasság két ágyúval helyben maradva fedezte a visszavonulást. A magyar győzelem teljessé tétele érdekében rohamot kellett indítani az osztrák lovasság ellen. A huszárokkal azonban az történt, hogy amikor a sereg támadásra sorakozott, a tisztjeik hátat fordítottak nekik, mondván, hogy császári csapatok ellen nem harcolhatnak. Ott helyben, a csataterén kellett őket altisztekkel helyettesíteni. Amikor rohamra került sor, a megkérdezett Pikéty ezredes azt felelte; nem tudja, hogy a huszárokat harcba lehet-e vinni, talán akkor, ha az ulánusok megmutatnák nekik a csatába vezető utat. Emiatt küldték elsőként az ulánusokat rohamra, s amikor ráérttek az osztrákokra, a huszárok a nyomukba eredtek. Így a rohamra inkább politikai, mintsem katonai okok miatt volt szükség. Ulánusaink csalétkül szolgáltak, s bizonyára mind

odavesztek volna, ha a csalétek nem tölti be a célját. Az osztrák lovasság helyben várta őket. Parancsnoka, látva a kis század rohamát, állítólag így kiáltott fel:

Ezek vagy örültek, vagy lengyelek...

A dragonyosok és a vértések maguk közé engedték, körbefogták és kaszabolni kezdték a lengyeleket. helyzetük a lehető legkritikusabbá vált. E pillanatban, mint a fergeteg, megjelentek a huszárok, az ulánusokat kiszabadították szorult helyzetükből, s a dragonyosokat és a vértéseket elsöpörték. Emellett mindent elfogtak, amit a Zagyva völgyében elfogni lehetett. Egy ágyú kivételével az egész tüzéség lőszerestajigástul, szekérvonatostul együtt a zsákmányuk lett. Ez tette teljessé a győzelmet. Csak a gyalogság menekült meg, de az sem teljesen. Több századuk a hid töltésénél tette le a fegyvert, egy részük pedig a városban esett fogságba. A zsákmány a huszárok vezetésével vonult el előttünk, akik harsány „éljen!”-ek közepette mutogatták véres kardjukat. Szekereken szállították az elfogott osztrák tiszteket. Az egyiken szétvetett lábakkal ült a vértések őrnagya, fején sisakkal és mellvértben. Hatalmas bajusza volt és harciasnak festett. A légió mellett elhaladva látható megvetéssel nézett ránk. Katonáink némelyike bohócosan gúnyolta őt.

Óriási öröm lett rajtunk úrrá.”

Hogyan emlékezik vissza a rohamra a nap hőse, maga Poniński kapitány *Listy do swych synów z lat ubiegłych* [Levél fiaimhoz az elmúlt évekből] című 1902-ben Krakkóban megjelent című munkájában.

„Március 5-én reggel rohamot intéztünk Szolnok ellen. (...)

A jobb szárnyat a lovasság alkotta Pikéty ezredes parancsnoksága alatt. Az ágyúk mindkét oldalon heves tüzelésbe kezdtek, de rövid idő múlva csend lett, majd egyszeriben a gyalogság nyitott tüzet. A jobb szárny, amelynek Wysocki volt a parancsnoka, a lengyel zászlóaljjal együtt rohamra indult és bevette Szolnokot. Az ellenség rendetlen összevisszaságban vonult vissza. Utóvédét a Ferenc József dragonyos ezred, egy

ágyúüteg és vadászok alkották. Az üteg szakadatlanul lőtte lovasságunkat, amely tétlenül parancsra várt. Ebben a pillanatban hallom, hogy az ulánusok ily szavakat váltanak egymással: Milyen jó volna megrohamozni az ellenség utóvédjét és megkaparintani az ágyúit. Azonnal Pikéty ezredeshez mentem és azzal a kéréssel fordultam hozzá; engedje meg, hogy századommal zsákmányul ejtsem az ellenség ágyúit. Mire (szó szerint) ezt válaszolta: Wenn ihr nicht stehen bleiben wollt, so gehts in drei Teufels Namen. (Ha nem akarózik ácsorognotok, menjetek a három ördög nevében.) Ily válasz hallatán visszatértem a századomhoz és az ellenséget tűz alatt tartó ütegünk parancsnokához küldtem egy emberemet azzal a kéréssel, hogy állítsa le a tüzet. Ezt követően ulánusszázadommal rohamra indultam. A helyben maradt lovasság tekintetével követett.

Előbb ügetve mentünk, majd vágta csaptunk át. Mindvégig az ellenséget figyeltem, hogy mozdulatait felfedve, kihasználjam a számunkra legkedvezőbb pillanatot. Az ellenség látva, hogy ulánusszázadommal feléjük tartok, ágyúival beszüntette a tüzelést és két századát felsorakoztatta az üteg előtt. Lassan megindult felénk. Ezt látva, azt gondoltam, hogy miután kellőképpen megközelítettek, azzal lepnek meg bennünket, hogy hirtelen kettéválnak jobbra és balra, s az így szabaddá vált üteg belénk kartácsol. Azonnal rohamot vezényeltem, s a lehető legnagyobb lendülettel törtem az ellenség felé. De mekkora volt a döbbenetem, amikor a két osztrák század, ahelyett hogy az ágyúk torkát megnyitva jobbról-balról átkarolt volna, szemtől szembe rohamra indult. De az én lendületem hevesebb volt, olyanmire, hogy szétzilálta a nagy rendben attakirozó ellenséges svadronokat. A dzsida, az armes blanches (szálfegyverek) királynője, legyőzte a kardot. Győzelmünk oly nagy volt, hogy a holtakon és sebesülteken kívül több mint száz foglyot ejtettünk.

Maga, a két ellenséges század alezredes parancsnoka is sebesülten fogságba esett. Ezt látván hozzá ugrattam és saját kendőmet nyújtottam neki, hogy sebeit bekötözze, majd a legközelebbi orvoshoz kísértettem. Meglátván engem szemrehányóan mondta: Das war nicht Courage, aber Wahnsinn. (Ez nem

bátorság volt, hanem örültség.) Erre német mondással feleltem neki. *Probieren geht über Studieren.* (Jobb a gyakorlat, mint az elmélet.)

A roham során több lóhosszal a svadronom előtt vágattam, s így egyedül törtem az ellenséges lovasok sorain át. Ez éppen a jobb szárnyon álló szakaszt érte, amelynek élén egy tagbaszakadt strázsamester állt, ki a lovát hátraugratva utat engedett nekem. De amikor kardomat forgatva a két első soron át-törtem, ő volt az, aki fölemelt karddal rám rontott, s oly erővel sújtott az én pengémre, mellyel fejemet védtem, hogy kardom az ütés erejétől lenyeklett és hegye felsértette a combomat. Élve a pillanat nyújtotta lehetőséggel, ellenfelemet sisakja alatt homlokon vágtam, mire ő kizuhant a nyeregből.

Mindez rendkívül rövid ideig tartott, mert mire körülnéztem, a többi ellenséges század már menekült. Azonnal egybetrombitáltam dzsidásaimat és a körémsereglett első tizegynéhány ulánussal, merthogy a többiek a dragonyosokat üldözték, rátörtem az ágyúkra.

A tüzérek égő kanóccal a kezükben álltak. Döntő többségükben a tüzériskola csatasorba állított növendékei voltak; csupa fiatal. Amint sújtásra tartott karddal közeledtünk feléjük „Kérem, mi nem tehetünk róla!“, más szóval „Kegyelem!“ kiáltásokkal térdre vetették magukat előttünk.

Eltereltük őket az ütegtől és birtokba vettük az ágyúkat. Az imént még ránk tüzelő vadászosztály is elmenekült, így az ágyúkon kívül bizonyos számú poggyászszekeket is zsákmányul ejtettünk, beleértve az ezredpénztárt is.

Szolnok bevétele és az ellenséges erők teljes szétverése után, mialatt katonáim foglyok ejtésével és szekerek elfogásával bajmóldtak, parancsot kaptam, hogy a lehető leggyorsabban induljak Abony felé, ahonnan egy ellenséges lovasdandár közeledik. Az azonban, látván az osztrákok teljes vereségét, rövid tüntetés után visszafordult.

A győzelem teljes volt. A szétvert ellenséges lovasság sok embere és lova veszett bele a mocsárba. Öt ágyút, rengeteg löszert és poggyászszekeket zsákmányoltunk.

Az én századom is alaposan megszenvedte a győzelmet, mert Rzepecki főhadnagyon kívül (ki szépreményű tiszt volt, s puskagolyótól esett el) még harmincegynéhányan sebesültek meg, többségük kardvágástól. Engem kardvágáson kívül puskagolyó ért, a jobb térdemen. Ért, mondom, mert lévén fáradt golyó, ütése nem sértett csontot.

A csata másnapján, a tábori kórházban meglátogattam sebesülteimet, kik együtt feküdtek az osztrákokkal. Az utóbbiak egyike ismerősnek tűnt fel előttem. Megkérdeztem tőle, melyik ezredben szolgált. Zavartan válaszolta, hogy a Ferenc József dragonyosezred altisztje. Rögtön gondoltam, hogy ő az az altiszt, akivel a tegnapi csatában kardomat összemértem. És nem tévedtem, mivel megmutatta, hogy hol kapott sebet. Hozzáéve, hogy egy lengyel dzsidástisztól... Adtam neki néhány aranyforintot, s gyors felgyógyulást kívánva békében váltunk el.

A csata után néhány nappal a táborba érkezett Kossuth elnök, hogy a győztes sereget megsemmélyezze és kitüntetésekkel adjon katonáinak. Azok között voltam, akik III. osztályú magyar érdemjelet kaptak."

Mire a Wielkopolanin magyarországi tudósítójának alábbi beszámolója megjelent, az 1. dzsidásezred az egész lengyel légiónal együtt – Dembiński parancsára – Szegedet kiüríteni készült: „Lengyeleinktől leveleket kaptunk Magyarországról. Írják, hogy a magyarok és a lengyelek vállat vállnak vetve derekasan harcoltak. E levelek régebbi csatákról is beszámolnak, s mivel jól esik olvasni, közzéteszem őket. Nemzetünk régóta testvérének tartja a magyart, mint ezt a mondás is hirdeti:

Magyar lengyel egy testvér.

Ha karddal, ha borral él.

Szóljunk hát a lengyelekről.

Március 4-én indultunk el Cibakházáról Szolnokra. Az elenség helyben várta, hogy védekezzen. Ulánussvadronunk, mint mindig, az elővédben, s a csatában az első vonalban állt. Az ágyúk március 5-én reggel 6-kor dördültek meg. Szép reggel volt, s mind a dzsidásszázad, mind a parancsnoka szomjazta a dicsőséget. Lovasságunk az arcvonat bal szárnyán sorako-

zott, s csak az ágyúk nyugtalanították, mivel az ellenséges lovasság nem mutatott kedvet arra, hogy megmérkőzzék velünk. Mi folyvást előrenyomultunk, az ellenség ennek ritmusában húzódott hátra, kivéve két osztály lovast és egy gyalogos zászlóaljat. Ők kedvező állást foglaltak egy halmon.

Két ízben kérte Poniński a huszár ezredet, a lovasság parancsnokát, hogy engedje meg az ellenséget fedező ágyúk elfoglalását, megnehezítve ezzel az osztrákok visszavonulását. De hiába. Míg végül a századunk mellett álló két huszár közvetítette kérésünket az ezredesnek, aki dühösen kifakadt: Ha nem akarózik ácsorognotok, akkor előre! Poniński és Mukits kapitány azonnal ügetést parancsoltak, és a két század megindult előre. Az ellenséges erő négy dragonyosszázadból, zászlóaljnyi gyalogosból és 5 ágyúból állott. Amikor vagy ezer lépésre megközelítettük őket, egy osztály dragonyos indult meg felénk, hihetetlennek és nevetségesnek tartva azt, hogy, mint később a foglyoktól megtudtuk, ily erővel rájuk merünk törni. De amikor kiderült, hogy eszünk ágában sincs megijedni, hanem rendületlenül vágatunk feléjük, úgy véltek szétszórni bennünket, hogy arcvonaluk 30 lépésről ránk tüzelt. Egyetlen dzsidásló bukott fel, s mi nagy lármával rájuk vetettük magunkat. Az ellenség úgy megrettent, hogy ágyúi elhallgattak, és rövid ügetés után sápadtan az utunkat állta.

Poniński elől vágatott és betört a dragonyosok közzé, hol is három dragonyos rögtön kitért előle. Egy öreg, bajuszos dragonyos, már-már fejen sújtotta Ponińskit, de ő lovával félreugratott a vágás elől. Tízegynéhány percig tartott az ulánusok, huszárok és a dragonyosok közötti viadal, amely a dragonyosok menekülésével és üldözésével végződött. Az ellenség a halottakon és foglyokon kívül öt ágyút, tíz löszeres és málhás szekeret vesztett. Zsákmányunk lett az ezredpénztár is. A foglyok között volt egy kapitány és egy alezredes. A századunknak 28 sebesültje volt. Rzepecki főhadnagy két golyótól találva elesett. Derék ember, nagyon sajnálom."

A Hermelines hölgy menekítése és kiállítása

Egy lengyel gyűjtemény háborús évszázadai

Krakkó műemlékekben egyik leggazdagabb városa Európának. A Wawel, a Mária (helyesebben Nagyboldogasszony) templom, a Fötér Posztócsarnoka mind Lengyelország hajdani fővárosát hívja elő azokban, akik falai között nyitott szemmel és szívvel megfordultak. Persze a külhoniak közül sokaknak egyetlen festmény jelenti Krakkót: Leonardo de Vinci *Hermelines hölgye*. A világ leghíresebb (és leggazdagabb) múzeumai iratkoznak fel arra a „várakozó listára”, amely a festmény öt, tíz, tizenöt év múlva kikölcsönzésének esélyét biztosítja. 2001 őszén krakkói főkonzulként nekem is alkalmam volt részt venni abban az előzetes megbeszélésben, amelynek célja a *Hermelines hölgynek* a Magyar Nemzeti Galériában történő kiállítása lett volna 2008, 2010 táján.

A Mona Lisa titokzatos szépségével, varázsával vetekedő műalkotás hányatott sorsa pontosan tükrözi Lengyelország elmúlt két évszázados, tragédiákkal teli történetét.

A festmény nemsokkal a lengyel–litván állam 1795-ös végleges felosztása után került a felvilágosodás évtizedeiben virágzó kulturális központtá fejlődött Pulavába.

A Varsótól 120 kilométerre délre, s Lublintól 50 kilométerre nyugatra fekvő városka a leggazdagabb lengyel arisztokrata familiáé, a Czartoryskiaké volt. A hazafias érzelmű család 1794-ben támogatta a Kościuszko Tádé által kirobbantott szabadságharcot, ezért az orosz birodalom határai közé került birtokaikat II. Katalin cárnő zár alá vette. Elkobzásukat a család azzal tudta elhárítani, hogy Kazimierz úr és Izabella asszony két fiát, Adam Jerzyt és Konstantynt a cárnő pétervári udvarába küldte „átnevelésre”.

Adam Jerzy nemcsak a cárevics Sándorral, hanem annak feleségével, Lujza Erzsébet nagyhercegnővel is szoros barátságba került. Talán ez volt a legfőbb oka annak, hogy az 1796

őszén az anyját trónon követő I. Pál cár tapintatosan eltávolította őt Pétervárról: kinevezte a székhelyét Firenzében berendező szardíniai királyhoz, IV. Károly Emánuelhez követnek. Czartoryskinak nem sok dolga akadt a franciák által Szardíniából elűzött uralkodó mellett. Mivel érdeklődött a művészetek és a régészet iránt, kedvére utazgathatott Itáliában. Velencében Raffaellónak az *Iffjú arcképe* címet viselő festményét vette meg a Giustiniani családtól, de birtokába jutott Leonardo da Vinci egy 55 x 40 centiméteres festménye, a *Hermelines hölgy* is. Nemcsak vásárolt műtárgyakat, de a Forum Romanumon általa vezetett ásatások révén közvetlenül is hozzájuk jutott. Ezzel anyja megbízásának is eleget kívánt tenni, aki újjáalapította a kozákok által 1794-ben feldúlt és kirabolt pulavai családi múzeumot.

Amikor a cár meggyilkolása után trónra került I. Sándor Pétervárra rendelte barátját külügyi tanácsadónak, Adam Jerzy útban az orosz fővárosba, megállt Pulavában, s átadta édesanyjának az Itáliában vásárolt műtárgyakat. A tollforgatással is próbálkozó Izabella asszony az egyik festményről feljegyezte: „Ezt a bájos képet, amely portré érzetét kelti, a híres Leonardo da Vinci festette. ... Fiatal leányt ábrázol, aki valamilyen kis állatot tart a kezében és szorít a kebléhez. Az egész alak bámulatra méltó hitelessége, természetessége, könnyed testtartása, színvilága, amely e nagy mester alkotásait jellemzi, arra jogosít fel, hogy a lehető legnagyobbra értékeljük a képet, amely, noha nagyon régi, kitűnő állapotban van. Nehéz megállapítani, milyen állatocskát tart kezében a fiatal személy.”

A művészettörténészek azóta megállapították, hogy hermelint, amely Ovidius műveiben a termékenység, a szülés jelképe. A festmény Milánó urának, Lodovico Sforza fejedelemnek a szeretőjét, Cecilia Galleranit ábrázolja – más állapotban. Cecilia 1491. január 16-án fiút szült. A képet Lodovico kérésére Leonardo da Vinci festette róla 1490 őszén. Közel háromszázötven év múlva Izabella Czartoryska állította ki az 1809-ben elkészült, Gótikus Háznak nevezett pulavai múzeumban. A Czartoryskiszülők három évvel ké-

sőbb testamentumban hagyták meg, hogy a kulturális javak oszthatatlanok, s mindig a legidősebb fiú örökli őket.

Pulava az Európában új rendet berendező és új határokat rajzoló 1815-ös bécsi kongresszuson létrehozott, s az orosz birodalomhoz perszonálunió által kötődő Lengyel Királyságban feküdt. Sorsának alakulására I. Sándor cár és lengyel király 1825-ben bekövetkezett haláláig előbb meghatározó, majd egyre csökkenő befolyással volt Adam Jerzy. Rövidesen nyíltan is szembefordult az orosz uralommal. Hatvanegy éves korában, 1831 februárjában elnöke lett az I. Miklós cár ellen felkelt Lengyel Királyság nemzeti kormányának. Tisztában volt azzal, hogy a szabadságharc leverése esetén száműzetés és vagyonelkobzás vár rá. Előérzete nem csalt. Amikor Kreutz tábornok hadosztálya márciusban bevonult Pulavába, I. Miklós cár személyes utasítására máris hozzálátott, hogy a múzeum, könyvtár és levéltár gyűjteményeit Pétervárra szállítsa. Küldetésének nem tudott maradéktalanul eleget tenni. Egyrészt azért, mert a palotában maradt nyolcvanéves Izabella asszony, amit tudott – élve a környékbeli udvarházak segítőkészségével is – már korábban elrejtett, másrészt Sierakowski tábornok riadóztatott lengyel különítménye időben érkezett, s elűzte a ládákat társzerekre pakoló orosz dragonosokat. Ezt követően azonnal elkezdtek a műkincseket, könyveket, kódexeket, ösnyomtatványokat, levéltári dokumentumokat a határ közelében, de már az osztrák oldalon fekvő Sieniawába szállítani. A kulturális javak kimenekítése a szabadságharc leverése után már csak titokban folyhatott. Raffaello *Ifjú arcképe*, Leonardo da Vinci *Hermelines hölgye* és Rembrandt *Tájkép az irgalmas samaritánussal* című festménye a sieniawai palotában is nyolc éven át befalazva várta biztonságosabb helyre kerülését.

A távollétében halálra ítélt s oroszországi javaitól valószínűleg megfosztott Adam Jerzy Czartoryski előbb Angliában, majd Franciaországban talált otthonra. Gazdagsága és befolyásos kapcsolatai révén ő lett a lengyel emigráció mérsékelt szárnyának vezetője. Barátja, a festő Eugene Delacroix tanácsára 1843-ban megvásárolta Párizs egyik legszebb, bár meglehető-

sen elhanyagolt palotáját, a Hotel Lambert-t. Ez azonnal politikai tevékenységének centruma, s rövid idő múlva lengyel kulturális központ is lett. Az utóbbi áttételesen a magyar szabadságharc miatt. Annak bejelentésére ugyanis, hogy I. Miklós cár Galícián keresztül hatalmas hadsereget küld a magyar „lázadás” leverésére, sietve ki kellett üríteni az orosz csapatok felvonulási útjába eső sieniawai palotát. Az ott elhelyezett és biztosított gyűjteményeket, így a három híres festményt is, Párizsba szállították és Czartoryski palotájában helyezték el.

1861-ben meghalt Adam Jerzy Czartoryski. Halála előtt egy évvel meghagyta a fiának, Władysławnak, aki politikai tevékenységét folytatta, hogy alkalmas időben lengyel földön alapítson egy olyan nemzeti múzeumot, amely a családi gyűjtemények megtekintését a nyilvánosság számára lehetővé teszi. A döntést elodázta az 1863 elején Orosz–Lengyelországban kirobbant és másfél évig tartó szabadságharc. A gyűjtemény építését ezt követően ott fenyegette a legnagyobb veszély, ahol a legkevésbé várták: Párizsban. A kommun idején 1871 májusában a Hotel Lambert napokon át heves utcai harcok tengelyében állt. A palotában kommunárdok rendezkedtek be védelemre. Kifüstölésük során az épületet több belövés érte, s csak a csoda mentette meg a tűzvésztől.

Władysław Czartoryski előbb a Német Birodalom részét képező Poznań tartományban fekvő Kórnikban gondolt Nemzeti Múzeumot alapítani, mivel ott a rokon Działyński család tágas palotával rendelkezett, de 1872-ben végül Krakkót választotta. Galícia – részben az osztrák–magyar kiegyezés következményeként – széles körű autonómiát kapott, s 1872-ben éppen Krakkóban alakult meg a Lengyel Tudományos Akadémia. A városi tanács két évvel később a levéltári anyag és a könyvgyűjtemény rendelkezésére bocsátotta az arzenált. Miután felújították, falai közt nyílt meg 1876. január 1-jén a Czartoryski Hercegek Sieniawai Könyvtára. Władysław Czartoryski a múzeumi gyűjtemény részére a Piarista utca és a Szent János utca sarkán álló piarista épületet vásárolta meg, s egy évvel később annak falai között helyezte el a fegyvergyűjteményt, a lőszer-

számgyűjteményt, a képtárat és a különféle lengyel történelmi emlékeket. Raffaello, Rembrandt és Leonardo festményei csak 1882 végén érkeztek meg Bécsen keresztül Krakkóba. A volta-képpeni galéria azonban csak egy évtizeddel később nyílt meg a lassan felújított épület második emeletén, amelyet a velen-ceies „Sóhajok hídjá” köt össze az Arzenállal.

Kérdés volt a közcélokat szolgáló magángyűjtemények anyagi fenntartása. Már Adam Jerzy Czartoryskit foglalkoztatta a kérdés. Olyan uradalmat akart kialakítani, amelynek kizárólagos célja a gyűjtemények fenntartásának anyagi biztosítása. Az egy és oszthatatlan és csakis a múzeum céljait szolgáló uradalom létrehozásának jogi feltételeiről az osztrák országgyűlés döntött éveken át húzódó vita után. Határozatát I. Ferenc József 1897 januárjában írta alá. A kulturális célokat szolgáló uradalom négy és fél millió korona ingó és ingatlan vagyonnal rendelkezett.

Az I. világháború kezdetén a Czartoryski Hercegek Múzeumának és Könyvtárának gyűjteményeit ugyanaz a veszély fenyegette, mint 1849-ben. 1914 decemberében kevés hiányzott ahhoz, hogy II. Miklós cár csapatai el ne foglalják az ősi „királyi székesfővárost”, amelynek megkezdték a kiürítését. Noha, II. Sándor cár volt az, aki kezdeményezte annak a nemzetközi egyezménynek a megkötését, miszerint kulturális javak nem képezhetnek hadizsákmányt, a Czartoryski-gyűjtemények elkobzását azonban még I. Miklós cár rendelte el, így elszállításukat Krakkóból az orosz hadvezetés minden bizonnyal jogszerűnek tartotta volna. Ezért döntöttek a krakkói katonai és polgári hatóságok a múzeum vezetésével közösen arról, hogy a legértékesebb 52 képet, 12 szőnyeget, 35 metszetet és rajzot december 19-én Drezdába szállítják. A festményeket és metszeteket ezt követően az ottani képtárban állították ki. A legnagyobb sikert természetesen Leonardo da Vinci festménye aratta.

A független Lengyelország létrejötte után a kultúráért felelős vezetők már 1918 végén kérték a Drezdában letétbe helyezett gyűjtemény visszaadását. Erre azonban csak bő másfél év

múlva került sor. Ludwika Czartoryska 1920. július 17-én igazolta Hans Possénak, a Drezdai Képtár igazgatójának, hogy a képeket, metszeteket hiánytalanul átvette.

1939 tavaszától a lengyel politika alakítói számoltak a hamarosan kirobbanó háborúval. Augustyn Czartoryskit, aki 1937 óta volt a múzeum és könyvtár tulajdonosa, egyformán foglalkoztatta a gyűjtemény és családja sorsa. Ő maga súlyos tüdőbeteg volt, felesége, Maria Dolores de Borbon d'Orléans hercegnő, a száműzetésben élő XIII. Alfons spanyol király lánya gyermeket várt. A Czartoryski Hercegek Könyvtárának és Múzeumának igazgatója, a történész Marian Kukiel tábornok azt javasolta; a gyűjteményt a Krakkótól 220 kilométerre keletre fekvő Sieniawában helyezték biztonságba, ahonnan szükség esetén tovább lehet szállítani. Augustyn helyben hagyta Kukiel tábornok javaslatát. A legértékesebb ókori aranytárgyakat, a lengyel királyok kincseit, ékszereket, kéziratokat, lószerszámokat, szőnyegeket, fegyvereket, falikárpitokat, metszeteket, valamint 51 festményt tizenhat ládába pakolták. Azt a ládát, amelybe Leonardo da Vinci, Raffaello, Rembrandt egy-egy festménye került LRR betűkkel jelölték meg. A ládákat a háború kitörése előtt egy héttel helyezték el az I. világháború óta üresen álló sieniawai palota pincebunkereiben, amelyeket befalaztak.

Sieniawában szeptember 14-én jelent meg a dél felől előnyomuló Wehrmacht egyik éke, amely egy lovas és egy motorizált alakulathoz állt. Még aznap továbbvonultak. Ezt követően a palota udvarán egymást váltották az ott éjszakázó német egységek. Az, amely szeptember 18-án hagyta el Sieniawát, kibontotta a frissnek tetsző falakat, s azokat a ládákat, amelyek a királyi ékszereket és az ókori aranytárgyakat tartalmazták, feltörte és kiürítette. A három festménnyel nem tudott mit kezdeni; félredobta őket. A rablást az udvarban lakó Zofia Szmít asszony fedezte fel, aki jól beszélt németül. Nem akarta, hogy a pusztítást az újabb beszállásolt egységek folytassák, ezért az esetet másnap többedmagával jelentette a kisvárosban található német katonai parancsnokságon. Ott ugyan azt a választ

kapta, hogy a rablás a helyi és környékbeli parasztok műve, azt azonban elérte, hogy a pincebunkereket újból befalazták, s őrzésükre katonákat rendeltek.

Szeptember 22-én Sieniawába érkezett az uradalmi tanács elnöke, Witold Czartoryski, hogy a katonai német hatóságok engedélyével a ládákat Pelkińbe szállítsák. Ennek az volt az oka, hogy a Hitler és Sztálin által felosztott Lengyelországban a német–szovjet demarkációs vonalat délen a San folyó képezte, és Sieniawa a szovjet részre esett. A ládák elszállítása után két nappal a Vörös Hadsereg egységei valóban megszállták Sieniawát. El lehet képzelni, mi lett volna a sorsa a Czartoryski-gyűjteménynek, ha az ő zsákmányuk lesz. A Sapiehák Sieniawától 120 kilométerre dél-keletre fekvő palotája Krasieczynban szintén a San túlsó partjára esett. Az arisztokrata családot a németek az utolsó pillanatban értesítették, hogy ott a szovjetek lesznek az urak, emiatt a tulajdonosok csak a saját bőrüket tudták menteni. A palota könyvtárát és bútortárait három nap alatt módszeres alaposággal máglyákon tüzelték el a világ leghaladóbb államának öntudatos katonái.

Szeptember végén Augustyn Czartoryski és felesége – a német, szovjet és lengyel csapatok közötti tizenhárom napig tartó bolyongás után – csodával határos módon szintén megjelent Pelkińben. Nem tudtak arról, hogy közben a Gestapo tüvé teszi értük Krakkót, mivel Franco személyesen járt közben Hitlernél a száműzött király lányának és családjának érdekében. Pelkińből a Czartoryskiak már a német hatóságok segítségével akarták a ládákat visszavinni Krakkóba. Kilenc számozott ládát és öt számozatlant október 23-án a Gestapo szállított Rzeszówba azzal az indokkal, hogy biztonságba helyezze őket.

A Czartoryskiak pelkińi kastélya egy időre forgalmas hely lett. Október utolsó napján a Czartoryski Múzeum és Könyvtár főrestaurátorával Pelkińbe érkezett dr. Kajetan Mühlmann SS Standartenführer, akit Göring a Mű- és Kulturkincsek Biztosítása és Jegyzékbevétele különleges teljhatalmú biztosává nevezett ki. A Gestapo által Rzeszówba szállított ládák közül

maga választotta ki azt, amelyet a bepakoláskor LRR betűkkel jelöltek meg. A ládát Krakkóba szállította, s onnan Berlinbe küldte.

A többi ládát az időközben a németek által megszállt lengyel területekből kikanyarított Főkormányzóság művészetiügyi hivatalnokai vette át a Gestapótól és szállította vissza Krakkóba, ahol a megszüntetett Jagelló Egyetem könyvtárában helyezték el őket. A festmények nem kerültek el Hans Posse figyelmét sem, aki a drezdai képtár igazgatójaként egyszer már kísérletet tett megszerzésükre. A nyomozásra most az jogosította fel, hogy Hitler többek között őt bízta meg azazal, vegyen részt a világ legnagyobb képzőművészeti központja koncepciójának kidolgozásában. Ezt a Führer szülőhelye, Braunau közelében, Linzben akarták létrehozni. Posse azt javasolta, hogy a három festmény a berlini Kaiser-Friedrich-Museumból Linzbe kerüljön.

1939. december 16-án megjelent Hans Frank főkormányzó rendelete arról, hogy a Főkormányzóság területén található állami, magán és egyházi közgyűjteményeket a köz javára elkobozzák, s ezt követően döntenek arról, mi kerül vissza eredeti tulajdonosához, s mi marad „köztulajdonban”. Így 1940 júniusában a Czartoryski család az elkobzott műtárgyak egy részét visszakapta, s ezt szeptember 12-én kelt átvételi bizonylattal igazolta. Az eset kivételnek számított. Nem mindenkinek volt ilyen szerencséje. A németek mindenre kiterjedő, körültekintő szervezettséggel ürítették ki mind a III. Birodalomba bekebelezett lengyel területek, mind a Főkormányzóság múzeumait, képtárait, könyvtárait, levéltárait, templomait, udvarházait, polgári lakosztályait. A tárgyak elvételét, elrablását „bebiztosításnak” nevezte a náci „újbeszéd”. Az elkönfiskált tárgyakról aprólékosan taglalt átvételi elismervényt adtak az érintett személyeknek, intézményeknek. Ez megkönnyítette azt, hogy a londoni lengyel kormány mellett Karol Estreicher őrnagy vezetésével felállított bizottság pontos kimutatással rendelkezzen az elrabolt és visszaszerzendő kultúrjavokról. 1944 derekáig a lengyel kultúra a németek által megszállt területeken 2331 ős-

nyomtatványt, 293 500 metszetet, 142 814 rajzot, 9 869 festményt, 5 589 grafikát, 5 238 szobrot, 69 267 kéziratot, 22 millió könyvet, köztük 53 505 régi könyvet veszített. Karol Estreicher őrnagy erről már a háború alatt megjelentetett egy angol nyelvű könyvet. Maga a Nobel-díjas Günter Grass írta ennek kapcsán: „Ha a lengyelek számlát állítanak ki nekünk elpusztított városaikért, lerombolt gyáraikért, elrabolt műkincseikért, a háború következménye miatti civilizációs lemaradásukért, az idők végezetéig adósaik volnánk”.

A Göringgel és Himmlerrel rivalizáló ambiciózus Hans Frank Hitlernél elérte, hogy a Főkormányzóság területéről származó és a III. Birodalomba kiszállított műtárgyak 1940 őszén visszakerüljenek Krakkóba. Így Leonardo da Vinci festményének újabb célállomása nem Linz volt, hanem a wrocławai (breslaui) múzeum raktárán át Krakkó. Arra a kiállításra kellett megérkeznie, amely a Főkormányzóság műkincseit mutatta be a Wawelben 1943 márciusában. Ezután minden bizonnyal Frank waweli dolgozószobáját vagy krzeszowicei lakosztályát díszítette. 1945. január 18-án, amikor a szovjet csapatok közeledésére Hans Frank elmenekült Krakkóból, a festményt mint legféltettebb kincsét maga helyezte el autójában.

A *Hermelines hölgy* végül Franknak a Bajorországban fekvő schlierseei villájából került elő. A rejtekhelyre közvetlen krakkói beosztottja, a német és svájci állampolgársággal rendelkező Wilhelm Ernst Palézieux hívta fel az amerikaiak figyelmét, akik a Frank által kiadott festményeket egy müncheni letéti raktárban helyezték el. Ennek híre a londoni lengyel kormányhoz is eljutott, amely Karol Estreichert delegálta a szövetségesek mellett működő lengyel revindikációs bizottság képviselőjének. Miután kinyomozta a képek lelőhelyét, (s a varsói koalíciós kulturális és művészetügyi minisztertől is megbízást szerzett) az amerikai katonai hatóságoktól megkapta a kért képeket. (A szövetségesek ekkor már a Sztálin kérésére csak a varsói kormányt ismerték el, a londonit nem.) Hozzá kell tenni, hogy a németek által elrabolt kultúrjavak visszaszerzésében London és Varsó között harmonikus volt az együttműködés.

1946 tavaszán begördült Krakkóba az szerelvény, amely huszonhat vagonnyi műtárgyat hozott haza, többek között Leonardo festményét és a Nagyboldogasszony templom Wit Stwosz (Veit Stoss) által készített főoltárát, amelyet a németek még 1940-ben Nürnbergbe szállítottak. Raffaellónak az *Iffjú arcképe* című festménye azonban nyomtalanul eltűnt.

A Czartoryski Múzeumot, amelynek tulajdonosa akkor az 1940-ben Sevilleben született Adam Karol Czartoryski y Borbon d'Orléans volt, 1949-ben államosították, majd egy év múlva beolvasztották a krakkói Nemzeti Múzeumba, s ott a „Czartoryski Gyűjtemények” néven alrészlegként működtek. Addigi igazgatójától 1951-ben váltak meg. Főrestaurátorává a Lengyel Egyesült Munkáspárt Vajdasági Bizottságának egyik kultúrreferensét nevezték ki, jóllehet egyetemi végzettséggel akkor még nem rendelkezett. A kiállításból eltávolították a családra vonatkozó tárgyakat, s a gyűjtemény mintegy az európai művészetet volt hivatott bemutatni. Leonardo és Rembrandt festménye azonban továbbra is raktáron maradt, mivel nem tudták biztonságosan kiállítani.

1952-ben Európában nagy pompával tervezték megünnepelni Leonardo da Vinci születésének ötszázadik évfordulóját. A nemzetközi rendezvénysorozatba mindazokat a múzeumokat és képtárakat bevonták, amelyekben az ünnepeltnek akár egyetlen alkotása is volt. A szocialista táborban a leningrádi Ermitázs és a krakkói Nemzeti Múzeum jött számításba. A szocializmust építő Lengyelországban a háborút épségben túlélő, polgári Krakkó nem kívánatos városnak számított, amelynek ideológiai elmaradottságát azzal akarták ellensúlyozni, hogy tözsomszédságában épül a munkásosztály bástyájának számító Nowa Huta. Ezt a helyzetet használta ki Stanisław Lorentz, a háború előtt is felkészültségéről ismert múzeumi szakember, aki a kommunista hatalomba teljesen bebetonozta magát. Úgy érezte, itt a kedvező alkalom arra, hogy Leonardo és Rembrandt festményét megszerezze a varsói Nemzeti Múzeumnak, amelynek igazgatójává bármelyik pillanatban kinevezhették. Az akcióhoz megszerezte Włodzimierz Sokorski tábornok tá-

mogatását, akinek kulturális miniszterhelyettesként a lengyel kultúra szovjetizálása volt becsvágyó feladata. 1951. december 1-jén ő utasította a krakkói Nemzeti Múzeumot, hogy fél évre helyezték letétbe az említett festményeket a varsói Nemzeti Múzeumba. Ürügyül arra is utalt, hogy a világhírű festmények Krakkóban raktáron hevernek. A krakkói Nemzeti Múzeum egyébként hajlékony gerincű igazgatója, Tadeusz Dobrowolski az utasítást azzal hátrította el, hogy a két festményt azonnal kiállította a Czartoryski képtárban. Lorentz nem adta fel, s egy fél év múlva már a Varsóban rendezendő Leonardo-ünnepségre hivatkozva kölcsönöztette ki a képet a Kulturális és Művészetügyi Minisztériummal. Az utasításnak ezúttal eleget kellett tenni.

Az ünnepi kiállítás 1952. július 1-jén nyílt meg – hivatalosan a Békevilágtanács felhívására – a varsói Nemzeti Múzeumban. Leonardo festménye mellett fegyveres őr állt. A megnyitással párhuzamosan rendezett ünnepi ülésen többek között a kommunista hatalom által folyamatosan körüludvarolt kiváló író, Jarosław Iwaszkiewicz tartott előadást, amelyet a következő kötetező fordulattal fejezett be: „Ma Leonardo nem mondhatja, hogy »csak önmagáé, mert magányos«. Ma Leonardo az egész haladó emberség tulajdona.”

A képet a két hónapig tartó kiállítás után szeptemberben kellett volna visszaszállítani Krakkóba. A krakkói Nemzeti Múzeum és a varsói Nemzeti Múzeum között 1952. szeptember 22-én veszi kezdetét az csaknem két és fél évig tartó küzdelem, amelynek célja Leonardo festményének meg- illetve visszaszerzése. Az ütköző intézmény voltaképpen a Lengyel Kulturális és Művészetügyi Minisztérium, amely Krakkót a festmény kikölcsönzésére utasította. Lorentz a háttérben ügyesen mozgatja a bábokat, magát az időközben kulturális miniszterré avanszált Sokorski generálist is. Végül azonban maga a tábornok döbben rá, hogy abból a csapdahelyzetből, amelybe került, csak a festmény visszaadásával tud kiszabadulni. 1955 februárjában elégedetten adhatják hírül a krakkói újságok, hogy Leonardo da Vinci festménye ismét a Czartoryski-gyűjteményt bemutató teremben látható.

Az 1956 után oldottabb politikai légkörben a krakkói Nemzeti Múzeumnál sorra jelentkeztek Anglia, Nyugat-Németország, Spanyolország, az Egyesült Államok, Kanada, Japán legnagyobb múzeumai, képtárai, hogy Rembrandt és Leonardo festményét – nem kis pénzért – kikölcsönözzék. A kérések elutasítására nem az ideológiai állhatatosság, hanem a Czartoryski-gyűjtemény bizonytalan jogi státusa szolgálta-tott ürügyet. A két festmény tulajdonosa ugyanis az ekkor Svájcban élő Adam Karol Czartoryski volt, aki külhoni kiállításuk esetén az érintett nyugati országok bíróságán jelent-hette volna be rájuk jogigényét.

Ilyen indokkal azonban nem háríthatták el az 1972 szeptemberében Moszkvából postázott távirati kérést, miszerint a Puskin Múzeumban október 3-án megnyíló európai portrékiállításra be kívánják mutatni a *Hermelines hölgyet* is. A II. világháború tapasztalataitól elővigyázatosabb és gyanakvóbb lengyel múzeológusok attól tartottak, hogy Leonardo művét már sohasem látják viszont, s nem azért, mintha még mindig érvényben lett volna I. Miklós cárnak a Czartoryski-javak el-kobzására kiadott rendelkezése. A kép azonban, amelyet az akkori szocialista világ kulturális életének rettegett pártmat-rónája, Furceva elvtárső is megtekintett, épségben és időben hazaérkezett Krakkóba.

A rendszerváltozás után 1991 márciusában Lech Wałęsa köztársasági elnök Egyesült Államokban tett látogatása során az idősebb George Bush kérte vendége közbenjárását ahhoz, hogy Leonardo da Vinci festményét az Amerika felfedezése 500. évfordulója alkalmából a washingtoni Nemzeti Galériá-ban 1992-ben rendezendő kiállításon bemutathassák. Wałęsa a kérést fejbőlintással nyugtázta. Neki ugyan bátrabban megfo-galmazták fenntartásaikat a krakkói Nemzeti Múzeum vezetői, mint ahogy húsz évvel korábban a varsói Pártközpont kultúrá-ért felelős beosztottai a Moszkvából érkezett kérésre reagáltak, de ettől függetlenül a festmény kikerült az Egyesült Államok-ba. Ehhez azonban már Adam Karol Czartoryski herceg jóvá-hagyására is szükség volt. 1991. szeptember 23-án ugyanis sor

került a Czartoryski Múzeum újjáalapítására. Miután az erre kijelölt bíróság előzőleg elismerte Adam Karol örökös jogát, aláírásra került a krakkói Nemzeti Múzeum mellett működő Czartoryski Alapítvány közjegyzői dokumentumának aláírására: a múzeumi épületek és gyűjtemények átmentek az alapítvány tulajdonába. Ennek fejében a Nemzeti Múzeum által képviselt lengyel állam vállalta a Czartoryski Múzeum és Könyvtár fenntartását.

Arról, hogy a gyűjtemény darabjaival, így a *Hermelines hölgy*el is mi történik, az Alapítvány határoz. A kedvező döntés alapfeltétele, hogy annak az országnak, amely valamely tárgy kikölcsönzése ügyében hozzá fordul, Lengyelország iránt barátságot kell tanúsítania. Miután a 2007 júniusában Krakkó város újjáalapításának 750. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségen Európa szinte mindegyik fővárosa és Krakkó testvérvárosai legmagasabb szinten képviseltették magukat, miközben Budapest még a meghívólevélre is trehány volt érdemben reagálni, s 2007 végén a magyar küldöttség – az örök és megbonthatatlan dél-koreai–magyar barátság nevében – ellene szavazott annak, hogy a 2012-es világkiállítás Wrocławban legyen, aligha képzelhető el, hogy a *Hermelines hölgy* kiállítására a közeljövőben Magyarországon sor kerülhet.

A lengyel Wallenberg

Henryk Slawik és idősebb Antall József története

Henryk Zvi Zimmermann izraeli állampolgár volt az, aki kötelességének tartotta, hogy mind Henryk Slawik, mind idősebb Antall József neve a Világ Igazainak nevét megörökítő emléktáblára kerüljön 1990-ben. Antall József neve és lengyelmentő tevékenysége úgy ahogy ismert, de a Svájcba vagy Törökországba távozás lehetőségét elutasító és a lengyel polgári menekültekkel foglalkozó posztján a végsőkéig kitartó Henryk Slawikról kevesen hallottak, holott az úgy törhetetlen jellemű mártírja, aki a legvadabb kínzások ellenére se adta ki Antall Józsefet a Gestapónak, s a végzete a mauthauseni kivégző osztag elé vezette.

Életének és tevékenységének Grzegorz Łubczyk, a Magyarországhoz sok szálon kötődő újságíró s a Lengyel Köztársaság 1997 és 2001 közötti budapesti nagykövete állít emléket *A lengyel Wallenberg* címmel lengyelül is megjelent, gazdagon illusztrált könyvében – a történelmi háttérbe ágyazott riportok, dokumentumok, kommentárok révén. (A magyar kiadás Antall József alakjának alaposabb bemutatásával gazdagabb.)

Az 1894-ben a sziléziai Szeroka nevű faluban született Henryk Slawik, a származásánál fogva elkötelezett szocialista és szülőföldje lengyelségének odaadó harcosa. Az 1920-as évek elején részt vett a sziléziai felkelésekben, amelyeknek az volt a céljuk, hogy e természeti kincsekben és kulturális javakban gazdag földrajzi-történeti táj minél nagyobb része az újjászülető Lengyelországhoz kerüljön. Ez a tény elég volt ahhoz, hogy az 1939 szeptemberében Felső-Sziléziában berendezkedő náci hódítók halállistáján szerepeljen. (Bűneit a nácik szemében azzal is tetézte, hogy a Lengyel Szocialista Pártnak is helyi vezetőségi tagja volt, aki a Gazeta Robotnicza főszerkesztőjeként hatásosan tudta nemzeti és társadalom-felszabadító eszméit terjeszteni.) Letartóztatása elől Magyarországra

menekült, ahol Antall József már 1939 októberben kiemelte egy átmeneti menekülttáborból és megbízta a Lengyel Polgári Bizottság vezetésével. Taktikus és eredményes munkájával Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter elismerését is kiválotta.

Kinevezésétől közel négy év telt el addig, amíg a sors Henryk Zvi Zimmermannal összehozta. A sors ebben az esetben Zimmermannhoz volt kegyes, akinek a haláltáborokba hurcolt több tízezer krakkói zsidó közül sikerült megszöknie és Magyarországra, Budapestre eljutnia 1943 augusztusában. Legelőször a Lengyel Zsidó Bizottságnál jelentkezett, amely a Király utca 11-ben működött. Budapesti tartózkodása szempontjából fontos volt, hogy katolikus papírokhoz jusson. Ennek elintézése ügyében Henryk Sławikhoz, a Lengyel Polgári Bizottság elnökéhez irányították, aki azonnal fogadta őt. Mivel a Főkormányzóság (a Protektorátus és Szlovákia) területéről ezekben a hónapokban százával érkeztek Magyarországra zsidó menekültek, Henryk Sławik azzal a feladattal bízta meg Zimmermann doktort, hogy az újonnan érkezett lengyel (valójában lengyel zsidó) menekülteket regisztrálja a Bizottság hivatalában. A külföldieket ellenőrző hivatal ugyanis az itt kitöltött papírok, igazolások alapján adta meg a tartózkodási engedélyt. A papíroknak a kérvényezők katolikus vallását is igazolniuk kellett. Egyébként így működött a váci Zsidó Árvaház is. A gyermekek minden vasárnap részt vettek a misén, időnként még a pápai nuncius is meglátogatta őket, de a ház falain belül hagyományos zsidó neveltetésben részesültek. Itt dolgozott Jan Kotarba (Mojzesz Osterweil) doktor is, aki Moldova György *Szent Imre-induló* című regényének egyik hőse. Kotarba azonban a valóságban túlélte a háborút, ugyanúgy ahogy a Zsidó Árvaház neveltjei is, akiknek többsége később eljutott Izraelbe. A Zsidó Árvaház működését mind Sławik, mind dr. Antall József támogatta.

Köztudott, hogy a legújabbkori lengyel–magyar barátság legfontosabb érzelmi forrása a magyarok azon helytállása, amely a lengyelek befogadását és oltalmazását jelentette a II.

világháború alatt. Ez persze Horthy Miklós kormányzó és Teleki Pál miniszterelnök pártfogói jóváhagyása nélkül elképzelhetetlen lett volna. De hogy a lengyelek – kulturális, oktatási, szociális, érzelmi – szempontból valóban otthon érezték magukat, az a magyar társadalom páratlan segítőkészségének köszönhető. Abban viszont, hogy a lengyelek és a lengyel zsidó menekültek között – elenyésző kivételtől eltekintve – nem tettek különbséget, Antall József és Henryk Ślawik is szerepet játszott. (Antall Rákosiék hatalomátvétele után azzal távolítják el hivatalából, hogy a szegények rovására a háború alatt „burzsujokat” támogatott.)

A lengyelek tisztában voltak azzal, mit köszönhetnek a magyaroknak. Ślawik 1943. május 12-én, miután a sztálini hóhérlégények által Katyńban lemészárolt lengyel hadifogoly-tisztek drámájának híre eljut Budapestre is, a következőket írja a hetente háromszor megjelenő lengyel lapban, a „Wieści Polskie”-ban: „Amikor lábunk szülőhazánk szent földjét érinti újból, akkor sokan közülünk visszatekintenek majd a vendégszerető magyar földre, amely oly szívélyesen vonzott magához és annyi éven át táplált bennünket. Megértjük akkor, hogy nem idegen föld volt az, hanem hű barátaink földje, akik a nehéz és terhes órákban nem üztek el minket, hanem a hozzájuk méltó nemes bátorsággal segítettek legyőzni lelki és fizikai bujdosásunk legnehezebb időszakát.”

Két hasonló, majd eltérő politikai pálya 1956-os találkozási pontja

Wladyslaw Gomułka és Nagy Imre

1956. október 19-én összeült a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának 8. plénuma. Elterjedt, hogy Edward Ochab helyét Władysław Gomułka foglalja el az első titkári poszton. Gomułkát, az 1942-es kommunista Lengyel Munkáspárt egyik alapítóját, „jobboldali nacionalista elhajlásért” 1949-ben kizárták a LEMP Központi Bizottságából, majd 1951-ben a pártból. Ettől kezdve 1954-ig szigorú házi őrizet alatt tartották. Gomułka, akit 1956. augusztus elején visszavetettek a pártba, az első titkári szék elfoglalását ahhoz a feltételhez kötötte, hogy a leginkább hitelüket veszített személyek távozzanak a Politikai Bizottságból és a Titkárságból. Ez nem egyezett Moszkva akaratával. Hogy a meglepetéseket hozható változásokat megakadályozzák – október 19-én Nyikita Szergejevics Hruscsov vezetésével – Kaganovics, Molotov, Mikojan, Zsukov, Konyev részvételével – szovjet pártküldöttség érkezett váratlanul Varsóba.

A varsói katonai repülőtéren kiszálló Hruscsov, aki tüntetően az üdvözlésére felsorakozott szovjet tábornokokat igyekezett köszönteni, öklével megfenyegette az érkezésére lóhalálában kijött és a generálisokkal átellenben toporgó lengyel pártvezetőket. Közben az 1949-ben szovjet marsallból lengyel hadügyminiszterré lett Konsztantyin Rokosszovszkij parancsára már lengyel és szovjet páncélosdandárok tartottak a főváros felé. A Belbiztonsági Hadtest a változások mellett kötelezte el magát, megszállta Varsó középületeit, fontosabb objektumait, többek között a repülőteret is. A város lakói, a munkások és diákok ellenállásra készültek.

A plénum félbeszakadt, a régi Politikai Bizottság Gomułkával kiegészülve, a szovjet nagykövetséggel szembeni Belvedere-palotában másnap hajnalig tárgyalt Hruscsovékkal.

Kiderült, Edward Ochab kiáll Gomulka mellett. A hosszú tárgyalás nyomán végül kénytelen-kelletlen a szovjet fél is bizalmáról biztosította a leendő első titkárt, és hazautazott. Ezt követően a szovjet csapatok visszatértek állomáshelyükre. Mindez azonban nem csillapította az országban napról napra fokozódó politikai nyugtalanságot.

Október 20-án Gomulka a plénumon nagy hatású beszédet tartott, amelynek középpontjában a társadalmi és politikai élet elengedhetetlen demokratizálása állott. (A beszédet a Szabad Nép október 23-i száma teljes terjedelmében leközölte.) Gomulkát október 21-én a LEMP KB első titkárává választották.

Az október 23-ra megszervezett budapesti tüntetések egyik célja a két nappal korábbi „lengyel változás-modell” megvalósítása volt, hogy ezzel elejét vegyék egy esetleges forradalmi robbanásnak.

Miután a tüntetések este drámai fordulatot vettek, Gomulka a lehető legpontosabb igyekezett tájékozódni a magyar események alakulásáról. Az ezekre való állandó hivatkozás nagyban hozzájárult a lengyel társadalom lecsillapításához.

Október 28-án Gomulka megbízta Marian Noszkowski külügyminiszter-helyettest és Artur Starewiczet, a KB póttagját, hogy utazzanak Magyarországra és a helyszínen tájékozódva igyekezzenek Kádárt és Nagy Imrét rávenni a forradalom jobbratulódásának megakadályozására.

A LEMP Politikai Bizottsága aznap tartott ülésén úgy döntött, hogy a KB nevében felhívást intéz a magyar nemzethez, kifejezve, hogy támogatja Nagy Imre kormányát és programját.

Moszkvának a lengyel párt és államvezetésre nehezedő politikai és katonai nyomása a magyar forradalom következtében fokozatosan enyhült.

Noszkowski és Starewicz két alkalommal tárgyalt Nagy Imrével és Kádárral, de megbeszélést folytatott a Budapesten tartózkodó Mikojjal és Szuszlovval is. Október 30-án tértek vissza Varsóba és nyomban beszámoltak Gomulkának magyarországi tapasztalataikról.

November 1-jén Hruscsov, Malenkov és Molotov a lengyel-szovjet határvárosban, Bresztben találkoztak Gomulkával, Józef Cyrankiewiczssel és Ochabbal, hogy tájékoztassák őket a Magyarország ellen készülő szovjet katonai beavatkozásról. A lengyel vezetők tétova fenntartásuknak adtak hangot vele kapcsolatban. A második intervenció indok volt Gomulka számára, hogy fokozatosan lemondjon tíz nappal korábban kilátásba helyezett demokratizálási programjáról.

November 4-én a lengyel ENSZ-képviselő az ENSZ rendkívüli közgyűlésén a fegyveres szovjet beavatkozást elítélő amerikai javaslat ellen és a Kádár-kormány mellett szavaz. Emiatt az éppen ülést tartó varsói főszerkesztői értekezleten többen követelik Adam Rapacki külügyminiszter azonnali lemondását. Gomulka ingerült, kioktató hangon vette védelmébe miniszterét.

November 11-én Kádár rendelkezésére Magyarországról minden lengyel újságírórt és tudósítót kiutasítottak, mert írásaikban, közleményeikben Nagy Imre „híveiként” tájékoztatták a lengyel közvéleményt.

A Nagy Imre-csoport elrablásának hírért Gomulka felháborodva fogadta.

A novemberben Lengyelországból érkező társadalmi segítség értéke kétszeresen felülmúlta annak a támogatásnak az értékét, amelyet az egész világ nyújtott Magyarországnak.

Gomulka 600 millió PZL értékben vissza nem térítendő áruhitelt adott Magyarországnak, főleg építőanyagot és szénét szállít.

1957 márciusa: Kádár szívesen vette volna, ha a Magyarországon népszerű Gomulka látogatást tenne Budapesten. Gomulka elhárította a „tapogatózó” meghívást.

1957 májusában Adam Willman, a Lengyel Népköztársaság budapesti nagykövete jelentette Gomulának, hogy Nagy Imrét visszahozták Budapestre és megkezdték perének előkészületeit.

Władysław Gomulka és Józef Cyrankiewicz még ugyanebben a hónapban titokban Moszkvába utaztak, hogy az 1956 novemberében megkötött szovjet–lengyel szerződés vitás kérdéseit tisztázzák. Gomulka a látogatást kihasználva közbenjárt Hruscsovnál Nagy Imre érdekében, jelezve, hogy esetleges ki-

végzése felmérhetetlen károkat okozna a nemzetközi munkásmozgalomnak. Hruscsov válasza: ő nem avatkozhat be egy szuverén állam és a magyar elvtársak belügyeibe.

A Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottsága és Politikai Bizottsága 1958. március 15-i ülésén úgy döntött, hogy Gomułka május 9. és 12. között tegyen eleget a magyar párt és kormány meghívásának. Gomułka a magyar fél tudomására hozta, hogy a látogatásáig és a látogatása alatt nem kerülhet sor a Nagy Imre-perre. Fock Jenő a lengyel nagyköveten keresztül erre ígéretet tett. (A per a valóságban már január óta folyt és Gomułka látogatásának napjaiban is tartott.)

A gyanakvó Gomułka végül egy „bakugrás-jellegű szendvics-utazás” mellett döntött. A lengyel küldöttség Szófiából érkezett Budapestre és innen tovább Bukarestbe ment. A május 9. és 12. között folyó megbeszéléseken feltételezhetően Kádár ígéretet tett Gomułkának, hogy ha lesz is per, nem születik halálos ítélet.

Június 14-én Willman nagykövet jelentette Gomułkának, hogy az NDK nagykövetétől azt a Kádártól származó hírt kapta, hogy Nagy Imrét másnap halálra ítélik.

A Nagy Imre és társai peréről és kivégzéséről kiadott közleményt csak a Trybuna Ludu közölte teljes terjedelmében, a többi lap kizárólag csak a Lengyel Távirati Iroda rövid hírére tette közzé – kommentár nélkül – június 18–19-én.

Június 18. Gomułka és Cyrankiewicz tüntetően távol maradnak a varsói magyar nagykövetség fogadásától, amelyet a magyar–lengyel barátság és kölcsönös segélynyújtási szerződés 10. évfordulója alkalmából adtak. Adam Rapacki külügyminiszter Poznańban a vajdasági párbizottság ülésén tartott felszólalásában azt mondta, ha a lengyel pártvezetés tudta volna, hogy a magyar fél mire készül június 16-án, akkor májusban nem látogattak volna el Magyarországra.

Lengyelországban tiltakozóhullám söpört végig Nagy Imréék kivégzése miatt. Ennek a munkahelyi gyűléseken kívül egyik formája az volt, hogy sokan kiléptek a pártból. A legnagyobb megmozdulásra június 18-án a sziléziai Chorzówban a

Ruch Chorzów és a Budapesti Honvéd barátságos mérkőzésen került sor, amelyen a 15.000 fős nézősereg követelésére egy perces néma vigyázzállásban tisztelegtek Nagy Imre és mártírtársai emléke előtt.

Június 28-án Gdańskban a Tenger napjának szentelt ünnepi nagygyűlésen tartott beszédében Gomulka már helyeselte az ellenforradalmár Nagy Imre és társai kivégzését.

1981. június 28. Poznańban leleplezték az 1956-os munkásfelkelés emlékművét. A Szolidaritás városi vezetőinek körében javaslat született, hogy Poznańban utcát nevezzenek el Nagy Imréről. A javaslat megvalósítására a Jaruzelski által december 13-án bevezetett hadiállapot miatt már nem kerülhetett sor.

A könnyező plakát

A lengyel társadalom és az 1956-os magyar forradalom

Pablo Picasso 1948 augusztusában részt vett az Értelmiségi-ek a Béke Védelmében hangzatos címmel a szocialista Lengyelországban, Wrocławban megrendezett világkongresszuson. Aligha gondolta, hogy az a békegalamb, amelyet a rendelkezésre bocsátott lakótelepi vendéglakás szobájának falára néhány vonással akkor felrajzolt, az 1956 őszen szabadságának és közösségi méltóságának visszaszerzéséért fegyvert ragadó magyar nép küzdelmének, sorsának lengyelországi jelképe lesz. A nemzetközi találkozóknak a másként gondolkodók megleckéztetése mellett azt kellett volna hirdetnie – nyugat-európai kommunisták és baloldali értelmiségi csoportok támogatását is megnyerve –, hogy a világbéke őre a nagy Sztálin vezette Szovjetunió.

1956 őszen egy plakát-röplap ismeretlen lengyel szerzője puskacsőre illesztett bajonettet döfött Picasso galambjába... A gyilkos penge markolatát vörös csillag és keresztbe illesztett sarló-kalapács díszítette. Fölötte beszédes évszám: 1956, alatta a kommunista diktatúra bilincseit lerázni megkísérlő két ország neve: „Magyarország és Lengyelország”.

E plakát-röplap az ezeréves magyar–lengyel barátságban gyökerező 1956-os „új szövetség” katakomba-dokumentuma, amelyet nem részleteztek pontok, cikkelyek, nem hitelesítettek aláírások, pecsétek... E szövetséget a személyes együttérzés, odaadás, segítségnyújtás – az 1974-ben Nobel-díjra jelölt kiváló költő, Zbigniew Herbert által is megénekelt lelkiismeret-furdalással vegyes néma csodálat –, vagyis a szeretet írta.

Október 23-a budapesti eseményeiben ott lüktet az előző napok során a lengyel pártvezetés legfelsőbb szintjén Moszkva intelme ellenére végbement személyi változások és politikai irányváltás támogatásának akarata. Ezért láthatók a – nem vé-

letlenül éppen a Bem szobor felé vonuló – diákok kezében lengyel zászlók és a lengyelekre, a magyar–lengyel barátságra utaló transzparenszek is. A magyar forradalom tette lehetővé az októberi változások lengyelországi sikerét, mivel Hruscsov és elvtársai a Szovjetunióra nézve veszélyesnek tartották a szocialista tábor két országa ellen egyszerre frontot nyitni és annak helyeségét a Jaltában felosztott világgal elhitetni.

A lengyel társadalom, beleértve a politikai vezetést is, pontosan tisztában volt azzal, miért maradt el az október 18-án Varsó ellen indított, majd felfüggesztett szovjet katonai intervenció végérvényesen. Ösztönös köszönetnyilvánításként is értelmezhető, hogy már október 25-én a Ferihegyi-repülőtéren landolt az első vöröskeresztes lengyel repülő, amely gyógyszer és élelmiszert szállított a harcoló városnak. (November 3-ig még tizenöt repülőgépnyi hasonló összetételű adomány érkezik Varsóból.) A szavakkal körülírhatatlan lélek dokumentumain, ha az emlékezés lassan átizzó aranylapja fölé tartjuk őket, a maga szürrealizmusában rajzolódik ki az a lengyel mozgalom, amelynek a magyarországi szovjet fegyveres beavatkozás elleni tüntetések ugyanolyan szerves elemei voltak, mint az áldozatkészség legkülönbözőbb formái – az októberi véradástól az 1957-es gyermeküldöztetésekig... Szólnunk kell a hivatásukra ismét rádöbbenő lengyel tudósítók, újságírók helytállásáról is. Nekik köszönhető, hogy a lengyel társadalom hiteles képet nyert mindarról, ami Magyarországon október 23-a után történt. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy Kádár János 1956. november 11-én minden lengyel újságírót kiutasított Magyarországról.

A szolidaritásvállalás titkosított iratai ma már kutathatók a levéltárakban. A magyarbarát versek, ha olykor elhagyott címmel, ajánlással is, mindig megjelentek a legjelesebb lengyel költők – többek között Zbigniew Herbert, Jarosław Iwaskiewicz és a Nobel-díjas Czesław Miłosz, valamint Wisława Szymborska – kötetekben.

Október legmegrázóbb művészi alkotása, dokumentuma Franciszek Starowieyski grafikus plakátja, amely egy könnye-

ző galambot ábrázol. Ihletője egyszerre Picasso és az októberi pesti utca, amelynek macskakövein – a lengyelek szemében – az 1944-ben felkelt Varsó romhalmaz-mozaikja is kirajzolódott. Az 1944-es varsói felkelés lengyel és az 1956-os budapesti felkelés magyar fiatal hőseit, mártírjait egy közösségé tette „a haza iránt érzett viszonzatlan szerelem”. A varsói felkelésben elesett lengyel fiatalok nyírfakeresztjei fölött Picasso galambja siratja Magyarországot. Ez a falragasz volt látható a lengyel utcákon kitett láda-perselyek fölött és a vradóállomásokon. Ez a plakát emelkedett transzparens formájában a magyar nép mellett tüntetők feje fölé... És a róla felszálló galamb nekiütközött a bibliai égnek. És véres könnyei Magyarország szemfedőlapjára hulltak. Feltámadásának néma reményében.

A lengyel „munkás-Hamletek”

Az 1970-es tengerparti dráma harmincötödik évfordulójára

Gdynia, 1970. december 17.: az emeleti ablakból titokban készített fotó, amelyet mintha összekarcoltak volna. Pedig csak a közeli faágak teszik töredezetté a képet. A halálra szánt tömeg előtt hat fiatalember viszi lelőtt társát deszkákból hevenyészett proletár-katafalkon. Mintha Zbigniew Herbertet ennek a munkás-Hamletnek a látványa (pontosabban látomása, hiszen a vers a hatvanas évek közepén született) ihlette volna a *Fortinbras siratóéneke* megírására. A macskakövek párhuzamos sorai szemfedőlappá összenőve hullámszórendben terülnek a tüntetők, a halálba vonulók talpai alá...

Mi mindennek kellett történnie ahhoz, hogy az ezüstvasárnapon még karácsonyra készülő emberek harminchat óra elteltével a halálba vonuljanak? Négy nappal azelőtt, december 13-án, a karácsonyi nagybevásárlás idején emelték fel mindenfajta előzetes bejelentés nélkül a ruhaneműk, építőanyagok, üvegáruk, tüzelőanyagok, továbbá negyvenöt fajta alapélelmiszer árát 11–36 százalékkal. Másnap sztrájkba lépett a gdański Lenin hajógyár, s mintegy ezer alkalmazottja a vajdasági pártbizottság székháza elé vonult. A menetet egy fiatal szókimondó villanyszerelő, Lech Wałęsa vezette, aki a tíz évvel későbbi, augusztusi győzelem hőse lesz. Délután egy nyolcezer főből álló tüntető tömeg már összecsapott a rendőrséggel. Egyre több gyár és üzem csatlakozott a munkabeszüntetéshez.

A Lengyel Egyesült Munkáspárt pánikba esett első titkárának, Władysław Gomułkának a vezetésével ülésező Politikai Bizottság december 15-én déltől engedélyezte az éles lőszer használatát. Az erre vonatkozó parancsot a szintén jelenlévő honvédelmi miniszter, Wojciech Jaruzelski továbbította a tengerparton állomásozó csapatok tábornokainak. A szccecini, gdański, gdyniai és elblági munkásmegmozdulások elfojtására hozzávetőleg harmincezer katonát és rendőrt, továbbá több

száz tankot, valamint közel kétszáz harci repülőgépet, helikoptert és parti naszádot vetettek be.

A letragikusabb összecsapásra Gdyniában került sor, ahol ugyan már december 14-én központi sztrájkbizottság alakult, de a város megőrizte nyugalját. A Központi Bizottság által a nyugtalankodók lecsillapítására a Hármavárosba (Gdańsk-Sopot-Gdynia) küldött miniszterelnök-helyettes, Stanisław Kociolek december 16-án este 20 órakor tévéadásban szólította fel Gdynia lakóit, hogy másnap reggel vegyék fel a munkát, de ezzel párhuzamosan a rendőrséget és a katonaságot nem utasította, hogy hagyja el az időközben megszállt kikötővárost. Másnap reggel hat óra előtt a gdyniai hajógyárba igyekvő munkásokra figyelmeztetés nélkül tüzet nyitottak a közelben álló tankok. Az állig felfegyverzett katonaság és a halottainak, sebesültjeinek látványától kétségbeesett munkások között egyenlőtlen drámai küzdelem bontakozott ki. A Hármavárosban és Szczecinben december 18-án estig tartó összecsapások során hivatalos kimutatás szerint a rendfenntartó erők, amelyek egy halottat veszítettek, 1200 embert lőttek le vagy sebesítettek meg, továbbá 2 989 embert állított elő. Az utcai harcokban 10 tank, 18 páncélozott csapatszállító jármű és 7 katonai gépkocsi semmisült meg vagy vált komoly mértékben harcképtelenné.

Az egyetemes filmtörténetben aligha akad olyan rendező, mint Andrzej Wajda, akinek egy-egy alkotása valamilyen fokon a históriát is közvetlenül alakította. A lengyel történelem harmincöt évvel ezelőtt, 1980 augusztusában kezdődő és közel egy évtizeden át tartó, a Szolidaritás nevével jelzett szakasza elképzelhetetlen *A márványember* és a *Vasember* nélkül. *A márványember*, amely kulcsszava lett Lengyelország 1945 és 1970 közötti történetének, tudatformálóan hatott a földalatti kulturális és politikai életet a munkásság és az értelmiség szövetkezésének jegyében apránként kiépítő társadalomra. Az 1981. első hónapjaiban forgatott *Vasember* összegző krónikája volt mindazon eseményeknek, amelyek Lengyelországban 1968-tól kezdve meghatározónak bizonyultak, így az 1970-es

tengerparti drámának is. A filmet – a Cannes-i ősbemutató után több mint két hónappal – 1981 júliusától vetítették a lengyel mozikban. A nézők a pártaktivista Badeckinek a történetet lezáró mondatából, márminthogy a munkások és a kormány között 1980. augusztus végén létrejött megállapodás semmire se kötelező papírfecni csak, akár az 1981. december 13-i fordulatot, Jaruzelski katonai hatalomátvételének eshetőségét is sejtették.

Wojciech Jaruzelski zárja a kommunista diktatúra irányítóinak lengyelországi névsorát, amely Bolesław Bieruttal kezdődik, majd Władysław Gomułkaval és Edward Gierekkal folytatódik. A lengyel társadalom Bieruthoz nem fűzött illúziót, egyértelműen a sztálinizmus gátlástalan kiszolgálójának, a KGB szovjet érdekeket érvényesítő ügynökének tartotta. Gomułka azonban a legnagyobb reményekre jogosító politikai fényében tűnt fel 1956 őszén, és rövid időre még Giereknek is sikerült – igaz, hitelben felvett pénzért – némi népszerűségre szert tennie.

A Gomułka nevével fémjelzett korszaknak három maradó dátuma van, olyanok, amelyek nem sűríthetők egyetlen napba. Eseményeik kulcsszavai egy-egy hónapnév: *október, március, december*, amelyeket a hozzájuk kapcsolódó évszámneonok világítanak meg hunyorgó szocialista reklámként: *1956, 1968, 1970*.

Gomułka korszaka és életpályája nemcsak dátumokkal jellemezhető, hanem tőle származó mondásokkal is. „A dogmatizmus nátha, a revizionizmus tüdőgyulladás” – hangoztatta az 1956-ot követő években, amikor a munkásönigazgatási törekvések erőszakos leszerelése után azokkal is leszámolt, akik őt a hatalomba segítették. E mondását 1968 tavaszán és nyarán – a diákmozgalmakra, a kultúrpolitikával szembeni értelmiségi elégedetlenkedésre a legrövidlátóbban és legkényelmesebben reagálva – antiszemitizmustól izzó mellékmondatokkal nyújtja meg, amelyek politikai irányelvvé dermednek. Ennek következtében rövid idő alatt harmincezer ember kényszerül szülőhazája elhagyására.

„A nemesi Lengyelországot az arisztokrácia, a két világháború közötti Lengyelországot a burzsoázia vitte sírba, a népi Lengyelországnak a lengyel munkásosztály fogja vesztét okozni” – hangzott az élete utolsó évtizedében. E tekintetben látnoknak bizonyult. Történelmi büntetés volt számára, hogy meg kellett érnie az augusztusi eseményeket, vagyis a Szolidaritás 1980-as győzelmét, de némi elégtételt érezhetett, hogy a független szabad szakszervezetek alapításának engedélyezését rögzítő híres augusztus 31-i megállapodás után nem egészen egy héttel, Edward Giereket is ugyanazzal az indokkal váltották le az első titkár posztról, mint tíz évvel azelőtt őt: szívbántalommal.

A többször megcsalt lengyel társadalom bizalmát ígéretekkel és nyugati kölcsönökön alapuló életszínvonal-emeléssel visszaszerző Edward Gierek nevéhez csak két dátum, pontosabban két hónapnévvel jelölt eseménysor fűződik: *június* és *augusztus*. Az előbbi az 1976-os radomi és ursusi munkásmegmozdulás, majd az ezt követő megtorlás „fedőneve”, az utóbbi a lengyel munkásság 1980-as győzelméhez vezető eseményeké. 1976 krónikájához tartozik még a Munkásvédelmi Bizottság (KOR) szeptemberi megalakulása is. Ez a kezdete a lengyel társadalom apránkénti föld alá vonulásának, a második nyilvánosság kiépítésének is. Az 1976 nyara és 1980 nyara közötti időszak csak helyyel-közzel jegyzett napi aprómunkája és történelmi jelentőségű eseményei – köztük Karol Wojtyła krakkói érsek pápává választása 1978. október 16-án, majd 1979-es első lengyelhoni zarándoklata – nélkül nem képzelhető el a Szolidaritás augusztusi létrejötte.

1970 decemberének néhány napja vérrel itatta át a lengyel történelem krónikalapjait. Ami a tengerparti városok utcáin kezdődött, a varsói pártszékházban fejeződött be. Pontosabban: odázódott el – a kialakult helyzet megoldatlansága és a népnek tett ígéretek beváltatlansága révén. Az 1980 augusztusa és 1981 decembere közötti, reményekkel és feszültségekkel, félelmekkel és elszántsággal, nélkülözéssel és a megízlelt szabadság mámorával átítatott időszak minden napjának megvan a maga eseménykrónikája, a jövő ajtajára kifüggeszthető doku-

mentuma.... Vagyis a mából nézve: minden nap évforduló...

Persze a történelmi évforduló által diktált ünnepi megemlékezés nemegyszer olyan, mint a karácsonyfa foncsorozott gömbje: csillogóan torzít és riasztóan törékeny. Mit sem ér anélkül az elgondolkodtató, érzékeny csönd nélkül, amelyben önmagunkra döbbenhetünk és önmagunkon túl fölfedezhetjük a másikkunk kézmozdulatát, testtartását, tekintetét, reményteli félelmét és a halált semmibe vevő, örökkévalóságnak szóló mosolyát. A fényképek és filmszalagok tanúsága szerint miért annyi a mosolygó ember a két totalitárius nagyhatalom ellen 1944 augusztusának felkelt Varsójában, 1956 tüntető Budapestjén, vagy 1968 prágai tavaszán, 1980 nyarának sztrájkoló lengyel tengerpartján? Megmozdulás csak az lehet forradalmi, amelynek egyetemes jelképe a magát felszabadultnak és társai által megváltónak érző ember mosolya... Az ösztönt árnyékként követi a harag és a gyűlölködés... A mosoly döntéshelyzetben maga a tett... Ahogy a cselekvés szimbóluma a kéz, de nem az ökölbe szorult... A kéz lehet esküre emelt, lehet az ölelésé... és lehet azé a testté, amely a hordágnak összetákolt deszkákról lecsüng... Az ismeretlen Hamleteké... Az ismeretlen Mindnyájunké...

Az augusztusi munkásosztály a paradicsomon innen

Filmek a lengyel rendszerváltás-kísérletekről

„Nem kell ahhoz »történelmi filmeket« készíteni, hogy közülük legyen a történelemhez. Elég olyan filmeket csinálni, amelyek a közönséget érdeklik, s amelyek arról szólnak, ami a nézőket nyugtalanítja, ami nekik fáj, amit homályosnak, kibeszéletlennek érznek...” – mondta többek között 1981. október 19-én Andrzej Wajda abban a beszédében, amelyben a washingtoni Amerikai Egyetemtől kapott díszdoktori címet megköszönte. Ebben arra is utal, hogy a *Hamvakon* (*A légió*) kívül ő tulajdonképpen nem csinált történelmi filmet. Azok ugyanis, amelyeket a valóságban datálható események után tíz-tizenkét évvel készített – *A mi nemzedékünk*, *Csatorna*, *Hamu és gyémánt* –, nem mondhatók történelminek, mivel olyan hétköznapi emberekről szólnak, akikben a nézők akár a hozzájuk közel állókra ismerhetnének, a bemutatott eseményeknek pedig szereplői lehetnének.

A márványemberben az egymáson áttetsző történelmi dokumentumfilm és az oknyomozó riportfilm ötvöződött – eseményei, fényei, árnyékai révén is – játékfilmmé. Mint ilyen, különleges helyet foglal el Andrzej Wajda alkotásai között és a lengyel filmtörténetben. Azon persze nincs mit csodálkozni, hogy amikor Aleksander Ścibor-Rylski 1962-ben megírta és publikálta a forgatókönyv eredeti változatát, nem engedélyezték a történet megfilmesítését. Janusz Zaorski *A Királyék anyjának* rendezője vall arról, hogy a sztálinizmus radikális felszámolásának reményét jelentő „október” fogalma hosszú időn át egy volt az 1956. október 21-én Moszkva akarata ellenére a Lengyel Egyesült Munkáspárt első titkárává választott Władysław Gomułka-val. Gomułka – a régi pártvezetés többségét és a belbiztonsági erőket maga mögött tudva – valóban bátran szembe szállt az október 19-én váratlanul Varsóba érkező Hruscsovékkel, de közben a Szovjetunió iránti rendíthetetlen

hűségéről biztosította szovjet elvtársait. Nem okozott nekik csalódást. Hatalomra kerülése után három nappal ő tiltotta meg, hogy az október 24-i hatalmas fővárosi tömeggyűlésen Varsó főpolgármestere a sztálinizmus lényegét leleplező beszédét megtartsa.

Az ország közvéleménye nem tudta, hogy mi zajlik a színpalak mögött. Elégedetten vette tudomásul, hogy a lengyel honvédelmi miniszteri posztot betöltő, s ezáltal a moszkvai alávetettséget jelképező Konsztantyin Rokossovskij marsall, a szovjet katonai tanácsadókkal együtt hamarosan távozott Lengyelországból. Gomułka népszerűsége még hónapokon át napról napra növekedett, az 1950-es 1960-as évek fordulójától azonban mind inkább ugyanolyan pártaparatsiknak látta a társadalom, mint akinek 1956 őszén a helyére került. Az, hogy a kommunista hatalom lényege a korábbihoz képest alig változott, 1970 decemberében véresen kiderült. A Politikai Bizottság december 15-i ülésén engedélyezte, hogy a két nappal azelőtt váratlanul elrendelt áremelések ellen demonstráló tengerparti munkások ellen a katonaság éles löszert használhasson. Ennek következményeként az elkövetkező napokban Szczecinben, Gdańskban és Gdyniában közel 1200 embert lőttek agyon, illetve sebesítettek meg, s mintegy 3000 személyt tartóztattak le. A felelősséget ezért Gomułka viselte, s emiatt távoznia kellett a hatalomból.

Az új első titkár, a pragmatikus sziléziai pártfőnök, Edward Gierek a politikailag, tömeglélektanilag bonyolult helyzetet a társadalom s benne az értelmiség megvásárlásával akarta megoldani. Erre a hitelként nyugatról áradó petrodollárok következtében lehetősége is nyílt. A művi jólét pénzügyi alapját jelentő kölcsönök az 1970-es évek közepére elfogytak, s a hitelekre alapozott lengyel gazdaságon egyre mélyülő válság lett úrrá.

A Gierek-korszak kezdetén a párt tudományos irányelvei között szerepelt a napi valóság feltárása. Arról, amit játékfilm nem ábrázolhatott hitelesen, dokumentumfilmet lehetett készíteni. A fellépő új filmes nemzedék: Krzysztof Kieślowski, Janusz Kijowski, Feliks Falk, Agnieszka Holland és mások pá-

lyájukat dokumentumfilmek készítésével kezdték. Az új irányzatot „erkölcsi nyugtalanságnak”, „morális felrázásnak”, „morális kihívásnak” nevezték el. A rendezők a dokumentumfilmek tapasztalatait, eszközeit felhasználva és témájukat feldolgozva készítették el az 1970-es évek második felében első játékfilmjeiket.

Akkor, amikor az 1976 júniusában kirobbant radomi és ursusi munkásmegmozdulások után a bebörtönzött munkások kiszabadítására Munkásvédelmi Bizottság (KOR) alakult, vette kezdetét a föld alatti lengyel civil társadalom kiépítése. Az ezekben az években bemutatott alkotásokban – Krzysztof Zanussi *Védőszínek*, Andrzej Wajda *Érzéstelenítés nélkül*, Agnieszka Holland *Vidéki színészek*, Krzysztof Kieślowski *Az amatőr* – minden esetben a hatalom korrupt birtoklója és a társadalom tisztának maradni vágyó tagja között robban ki a konfliktus. Ezeket a filmeket meglepő nagy érdeklődés fogadta. Az 1977 januárjában bemutatott *Védőszíneket* rövid idő alatt két millió ember nézte meg. A hatalom képviselőinek korruptségében a rendszer eredendően erkölcstelen voltát látta a közönség. A korszak filmjeivel foglalkozó Maria Kornatowska találóan jegyezte meg, hogy „a kommunizmus korszaka iránti bizalmatlanságot kifejező filmek általában pozitivistá szocreál optikával pásztázva leegyszerűsítették a világ ábrázolását, s ügyesen megkerülték a bonyolult problémákat és eseteket. Nem törekedtek arra, hogy koruk ambivalens szövevényes mélyébe hatoljanak”... Hőseik a hetvenes években fekete-fehér jellemek voltak; egyrészt adott „az idős, tisztességes pártmunkás, másrészt a fiatal cinikus pártaktivista, a megalkuvó karrierista, a kozmopolita kispolgár, az idegbajos, lehetetlen, állandóan vereséget szenvedő értelmiségi” s a tömegkommunikáció kivétel nélkül mind romlott képviselője.

A jellemek fentebbi séma szerinti kialakítása bizonyos fokig érvényes *A márványemberre* is, amely ennek az irányzatnak iránymutató filmje lett. Az, hogy Wajda kényszerűen tizennégy évet várt *A márványember* elkészítésének engedélyére, javára vált a filmnek. Így ugyanis a megváltoztatott forgatókönyv –, amelyet a rendező a lengyel filmtörténet legjobb forgató-

könyvének tart – negyedszázad históriáját öleli fel és elemzi. A varsói filmfőiskolán 1976-ban diplomamunkáját készítő Agnieszka egy 1952-es történetről akar dokumentumfilmet készíteni. Munkájához a Krakkó melletti szocialista iparváros, Nowa Huta – a lengyel Sztálinváros – születéséről készült valóságos híradós tekercseket is felhasznál, mi több, azok kimaradt részeihez is hozzájut.

Nem véletlen a helyszín: a háborút épségben túlélő „retrográd polgári Krakkót” kell ellensúlyozni a szocializmus bástyájának emelt Nowa Hutával. Az épülő várost elárasztják az ígért szép jövőben bízó falusi tömegek. Ennek a hirtelen talaj-vesztett rétegnek a képviselője Mateusz Birkut, akit kiemelnek: sztahanovista kőműves lesz, a hatalom kedvence. Egy ideig tetszik neki a privilegizált helyzet, de aztán fellázítja közösségéből magával hozott erkölcsi érzéke, ítélőképessége az osztályos társai rovására neki kiosztott szerep ellen. Meg nem alkuvó jelleme és rendíthetetlen bátorsága végül börtönbe juttatja. A munkáshatalom nem tűri a munkáslázadást. Birkutot az 1956 poznani munkáslázadásának politikai következményei rehabilitálják. Hogy végül mi lesz a sorsa, azt a film utolsó jeleneteinek egyike érzékeli: a kamera azt a helyet pásztázza, ahol 1970. december 16-án a gdyniai hajógyári munkások tucatjai lelték halálukat. Ahogy a képsor sugallja, valószínűleg közöttük lehetett Mateusz Birkut, az egykori börtönviselt sztahanovista kőműves is.

Amikor a filmet 1977 februárjában, jó hat évvel a tragikus tengerparti események után bemutatták, Lengyelországban mindenki tisztában volt azzal, mire emlékeztetnek az utca macskaköveit megelevenítő képsorok.

Andrzej Wajda *A márványember* 1976-os forgását befejezve se zárta le a történetet. Az utolsó képek is ezt sugallják: Agnieszka és Maciej Tomczyk egymás kezét szorítva mind határozottabb léptekkel közelednek a kamerához, hogy annak objektívén át a jövőbe lépjenek. Persze a rendező aligha tudhatta, hogy *A márványemberben*, amelyet a hetvenes években több mint 3 millió ember nézett meg, a négy esztendővel később „kitört” Szolidaritás előtörténetét örökíti meg.

A közellátás és az életszínvonal romlása, a politikai tekintetben magát Moszkva akaratának alávető, s a növekvő korrupciótól visszhangos párt- és államvezetés ellen tiltakozó lengyel munkások 1981 júliusában több tucat kelet- és közép-lengyelországi üzemben beszüntették a munkát. A nemzetközi figyelem akkor lobbant fel a lengyelországi események iránt, amikor a gdański hajógyárban augusztus elején kirobbant sztrájknak is híre ment. A tengerparti város üzemei csatlakoztak a munkabeszüntetéshez, amely lassan az egész Tengerpartot és végül a sziléziai bányákat és kohóműveket is magával ragadta. Az állami és pártvezetés ezúttal a fegyveres erők mozgósításán kívül legmagasabb szintű tárgyaló delegációkat küldött Szczeцинbe, Gdańskba és a sziléziai Jastrzębiébe. A világ figyelme Gdańskra irányult, ahol egy villanyszerelő, Lech Wałęsa állt a munkások élére. A gdański Lenin Hajógyár munkások által szigorúan őrzött területén a külhoni tudósítók, szakszervezeti küldöttségeken kívül a lengyel értelmiség legkiemelkedőbb képviselői is megjelentek, köztük a világhírű író, Ryszard Kapuściński és filmrendező, Andrzej Wajda.

Augusztusa 30. és szeptember 1-je között három helyszínen született megállapodás, amely „gdański egyezmény” néven lett ismert. Győzött a Szolidaritás. A munkások nemcsak a független öngazgatási szakszervezet alapításának engedélyét harcolták ki, hanem a politikai meggyőződésükért bebörtönzött foglyok szabadon bocsátását, a munkahelyükről kirúgott munkások és az egyetemekről, főiskolákról eltávolított diákok visszavételét is. A követelés pontjai egy demokratikus berendezkedésű állam alapjait vetették meg.

A Szolidaritás története voltaképpen 1956 júniusában gyökerezik, abban a poznańi munkásfelkelésben, amelynek résztvevői, akárcsak szcsecini, gdyniai, gdański sorstársaik negyedszázaddal később, nem csupán kenyérért és jobb munkakörülményekért, hanem a mindenkit megillető emberi méltóságért is utcára vonultak.

Törvényszerű, hogy Wajda ott folytatta *A márványembert*, ahol az utolsó kockákkal abbahagyta a történetet. „A filmnek szükségszerűen létre kellett jönnie” – vallotta a rendező, s hozzátette: „Megrendelésre született. Egy fehér-piros karszalagos fiatal munkás rendelte meg, aki a kaputól addig az épületig kísért, ahol a sztrájkoló tengerparti üzemek képviselői tanácskoztak. Egyszerűen azt mondta: mikor készíti el a *Vasember* című filmet? Azt, amelyik majd rólunk szól? Látjátok, megcsináltam a filmet, mi több, azt a címet adtam neki, amit a fiatal munkás kívánt. Ez életem első és egyetlen filmje, amely megrendelésre készült.”

2005-ben erre emlékeztek Lengyelországban: a Szolidaritás létrejöttére és működésére. 1980. augusztus 31-én a szabadság közel tizenhat hónapja köszöntött a szovjet blokk egyik államára, s ez fontos előkészítője lett a térségben végbemenő rendszerváltozásnak, sőt a Szovjetunió felbomlásának is. Gorbacsov vallotta azt, hogy gondolkodásában kopernikuszi fordulatot hozott a Szolidaritás, mint az első történelemformáló hiteles munkásmozgalom, amelynek eszméit, céljait – mint Andrzej Wajda a *Vasember* forgatása idején vallotta – „a lengyel művészet csak részben alakította, azok az emberek formálták ugyanis elsősorban, akik magukat e munkásmozgalomnak elkötelezték, és a mindennek fölötti igazmondásra törekedtek.” „Augusztus az a pillanat, amely mindnyájunknak fölébe nőtt – folytatja ő. – Az előző korszakban sokat vártunk, reménykedve néztünk a jövő elé, mert nehéz remény nélkül élni, nehéz dolgozni, különösen politikai filmet készíteni ama bizonyosság híján, hogy leforgatható-e végig vagy bemutatható-e a végén. De ami augusztusban történt, az mindennél összehasonlíthatatlanul több volt. Augusztus olyan momentum, amely mindnyájunk fölé nőtt. Először is megdöbbsentett a munkások fegyelmezettsége, majd megdöbbsentett a munkások öntudata, és az, ahogy a munkások kiálltak értünk, értelmiségiekért, akik oly keveset tettünk azért, hogy kiálljanak értünk! Végül pedig megdöbbsentett bennünket, ahogy ők, e munkások győzni tudtak.”

Mi sem természetesebb hát; Andrzej Wajda büszke arra, hogy életének 1940 és 1945 közötti időszakát felidézve munkásnak mondhatja magát: „Voltam zsákhordó, dolgoztam lakatosként, kovácsként majd műszaki rajzolóként. (...) Sohasem gondoltam, hogy a szellemi és a fizikai munka két különböző terület. Ellenkezőleg – amikor mint lakatos vagy kovács dolgoztam, megértettem, hogy a fizikai munka mit jelent annak az embernek, aki az életben valóban tenni akar valamit.

Ezenkívül filmrendezőként is iparos vagyok, a munkám ugyanis csak részben művészi, másrészt – ki tudja, nem nagyobb részben-e – iparosság. (...) Az irodám nem művészi munkával, hanem a produkció szervezésével foglalkozik, amelynek nyersanyagokra, materiálakra van szüksége, amelyeket feldolgoz, s belőlük készül egyetlen példányban az eredeti film-produktum. A hajógyári munkások is az elemek sokaságából építik fel az egyetlen hajót, amely bonyolult, eredeti és nemegyszer egyetlen példányú konstrukció.”

Maga a *Vasember* dokumentumfilm-szerű alkotás. Agnieszka és Maciej Tomczyk kapcsolatának 1976 utáni történetében Wajda azt mutatja meg, ami Lengyelországban 1968 márciusa és 1980 augusztusa között történt. Az értelmiség cserbenhagyottságát 1968-ban a munkásság részéről, a munkásság cserbenhagyását 1970 decemberében az értelmiség részéről, háttérben azokkal a drámai eseményekkel, amelyek az említett decemberben a tengerparti városokban végbementek: a szabad szakszervezet alakításának illegális kezdeményezését és a földalatti civil társadalom megszervezésének kísérletét és sikerét. A *Vasember* mindezek mozgóképillusztrálása.

A *Vasembert* a lengyel kritika egy része már az 1981. júliusi bemutató után az egekig emelte. Akadtak azonban lengyel kritikusok, akik a rendező legrosszabb filmjének tartották. Abban, hogy végülis a Cannes-i filmfesztiválon 1981 májusában elnyerte az Arany Pálma-díjat, nyilván esztétikai szempontokon túli meggondolások is szerepet játszottak. Kétségtelen, egyedülálló bravúr, hogy a történelmi események zajlásával egyidejűleg készült, s része lett a Szolidaritás tizennég

hónapi históriájának. Akadtak francia kritikusok, akik a saját valóságos szerepét játszó Lech Wałęsának akarták adni a legjobb férfi szerepért járó díjat. Ma már elmondható, hogy a *Vasember* valóban nem tartozik Wajda legsikeresebb filmjei közé. Azt, hogy minden idők legnagyobb visszhangot kiváltó lengyel filmje lett, az 1980-as augusztusi tengerparti csodának köszönhette.

Bányáslámpák Krisztus keresztjén

Mi történt 1981. december 16-án Katowicében?

(Huszonöt évvel a salgótarjáni vérengzés után)

Mikor pedig véget ért a véres esemény

És a bányát

Vasgyűrűbe fogták,

Szent Borbála

A kezében tartott kardra nézett,

És sajnálta, hogy mért nő,

*És sajnálta, hogy mért szent...**

Kazimierz Winkor

Andrzej Wajda 2007. szeptember 17-én bemutatott *Katyń* című filmjében van egy jelenet: Agnieszka a szovjet belbiztonsági hadtest katonái által meggyilkolt bátyja emlékére közvetlenül a háború után márványtáblát állít a krakkói Rakowiecka úti temetőben. A „megölték Katyńban 1940-ben” felirat egyértelművé teszi, hogy a gyilkosok Sztálin keretlegényei, s nem a németek, mint ezt a kommunista propaganda 1943 tavasza óta hirdette. A filmbeli márványtáblát „ismeretlen tettesek” rögtön összetörik.

Harmincöt évvel később a jelenet kísérteties hasonlósággal megismétlődik – a valóságban. 1981. december 20-án Tarnogródban eltemetik a huszonnégy éves Józef Krzysztof Gizát, akinek az életét négy nappal azelőtt a Wujek bányauzem udvarán rendőrgolyók oltották ki. A tarnogródi sírkertben állított kereszt, amelyen az volt olvasható, hogy „megölték a ZOMO-sok”, a temetést követő éjszaka eltűnt. (A ZOMO a gyűlölt lengyel ÁVH helyében 1956-ban belső rendfenntartásra létrehozott gépesített rendőri erő – valójában az ÁVH utódszervezete –, amelyet a rendszerváltozás egyik első intézkedéseként feloszlattak.) Másnap nyoma veszett annak a táblának is, amely azt adta hírül, hogy „megölték a Wujek bányában”. Az „odaveszett a Wujek bányában” feliratot békén hagyták.

**Szent Borbála a bányászok védőszentje. Sziléziában gyakran ábrázolják kehellyel és ostyával, illetve vártoromnyal és karddal.*

A katowicei Wujek bánya, ha nem is volt oly kegyetlen tömegmészárlás színhelye, mint a testvér-bányászváros, Salgótarján 1956. december 8-án, a vérengzés célja a végrehajtás huszonöt évnyi különbsége ellenére is ugyanaz: a megfélemlítés, annak bizonyítása, hogy a hatalom a legbrutálisabb fellépésre is kész, ha létében fenyegetve érzi magát. A salgótarjáni gáztett elválaszthatatlan Kádár János személyétől, a katowiceit Wojciech Jaruzelski tábornok fekete szemüvege teszi láthatóvá mindenki számára. Ő volt az, aki az 1981. december 13-án reggel hat órakor bejelentett hadiállapot minden következményéért magára vállalta a felelősséget.

Amikor az 1980 júliusában Lengyelország legkülönbözőbb szegleteiben kirobbant helyi sztrájkok a tengerparti városokra, így Gdańskra, s ott többek között a Lenin Hajógyárra is áttértek, a belügyminiszter augusztus 16-án a közrend és közbiztonság megőrzésére „Nyár-80” elnevezéssel létrehozott egy „műveleti törzset”. Miután a sziléziai bányászok és kohászok csatlakozása eredményeként létrejött a „Szolidaritás” Független és Önigazgató Szakszervezet, s annak bírósági bejegyzését sem sikerült megakadályozni, a belügyminisztériumi törzs egyik fontos feladata lett, hogy a sztrájkokról, a sztrájkszervezőkről, a Szolidaritás helyi vezetőiről és befolyásos személyiségeiről információkat gyűjtsön, s elsősorban vidéken összetűzéseket provokáljon és félelmet keltsen, valamint ügynökeit a rövidesen 10 milliós taglétszámú szervezetbe beépítse.

1981 novemberében élessé vált a helyzet, az illetékes belügyi és katonai vezetők minden pillanatban készen álltak az egy év óta tervezett hadiállapot bevezetésére. (A döntés elhúzódsában szerepet játszhatott a szovjet vezetők Jaruzelskiék számára kétséges magatartása. Az 1956 őszén Budapesten nagykövetségént oly határozottan beavatkozás-párti Jurij Andropov, a KGB vezetőjeként 1981. október 29-én az SZKP KB Politikai Bizottságának ülésén kijelentette: „A lengyel vezetők a testvéri országok katonai segítségéről beszélnek. A leg-határozottabban le kell azonban szögeznünk – mi nem küldünk csapatokat Lengyelországba.” E tartózkodó álláspont kialakí-

tásában nyilván az is szerepet játszott, hogy az afganisztáni beavatkozás nem úgy alakult, ahogy Brezsnyevék 1979 végén remélték.) A vajdaságok rendőri és katonai parancsnokságai nemcsak a letartóztatandó Szolidaritás-vezetők névsorával rendelkeztek, hanem azt is kidolgozták, hogy kit melyik börtönbe szállítsanak majd.

A Szolidaritás legerősebb bázisának a munkások tízezreit foglalkoztató bányáiról és kohóüzemeiről ismert Katowicei vajdaság volt. Nem véletlen, hogy 1981. december 12-én 15 óra 48 perckor e közigazgatási terület rendőrparancsnoka, Jerzy Gruba ezredes kapta meg Varsóból a „Szinkronizáció” jelszót, amely azt jelentette, hogy órákon belül kezdetét veszi a hadiállapot bevezetését célzó művelet.

Még mielőtt a hadiállapot beálltát közölték volna, azaz december 12-én éjfél előtt alig egy órával csákánnyal és szekerével felszerelt ZOMO-sok egy csoportja a bejárati ajtót pillanatok alatt szétzúzva elhurcolta katowicei lakásából Jan Ludwiczakot, a Szolidaritás Wujek bányai Üzemi Bizottságának elnökét. A feleségnek az utolsó percben telefonon sikerült az üzemet riadóztatni, de a Ludwiczak segítségére a lépcsőházba érkező bányászokat a rendőrök minden teketória nélkül leütötték. A munkáshatalom legfőbb támaszai ezzel is érzékeltették, hogy a munkásokat a már 1956-ban, 1970-ben és 1976-ban alkalmazott eszközökkel fogják jobb belátásra bírni. (Hogy azokat soha többé nem fogják alkalmazni, arra 1956 októberében Gomułka, 1970 decemberében Gierek, 1980 decemberében és 1981 júniusában Kania és Jaruzelski tettek ünnepélyes fogadalmat.)

Formailag Ludwiczak elhurcolása még Jaruzelskiéknek az alkotmányosságra hivatkozó nehezen követhető logikája szerint is törvénytelen volt, hiszen a „Jodla” fedőnevű művelet csak a hadiállapot bejelentésével vehette kezdetét. A „Jodlában” rögzített „ütemterv” szerint december 13-án 16 óráig a Katowicei vajdaság területén 474 személyt kellett volna letartóztatni az elfogásra kijelölt 648 „Szolidaritás-vezetők, s más ellenséges propagandát folytató személyek közül”. December 19-ig az in-

ternáltak száma valóságosan 846-ra, az újév első napjáig 1041 főre növekedett. A Katowicei vajdaság börtöneiben 2000 személy fogadására készültek fel. Legrosszabb híre a székhely „Pentagon” nevű börtönének lett, ahol a behurcoltakat azonnal meztelenre vetkőztették és összeverték.

December 13-án vasárnap az üzemek, gyárak nagy többsége természetesen szünnapot tartott, a bányákban azonban folyamatosan dolgoztak. A hadiállapot bevezetésével úgy-ahogy számoló Szolidaritás általános irányelve az volt, hogy országos általános sztrájkjal kell válaszolni rá. Ennek megfelelően a bányák többségében már vasárnap meghirdették a határozatlan idejű munkabeszüntetést, noha az a legszigorúbb megtorlást vonhatta maga után, mivel a hadiállapot rendelkezései megtiltották a sztrájkot és a tüntetést. Hogy az idevágó pontoknak még nagyobb nyomatékot adjanak, a nagyobb üzemeket és a bányákat katonai igazgatás alá helyezték, így a sztrájk automatikusan parancsmegtagadásnak számított, s a benne résztvevőket a háborúban szokásos megtorlás – akár halálbüntetés is – fenyegette.

A katonai és rendőri erők bevetésére 14-én került sor. Először a katowicei „Wieczorek” bányát rohanta meg 700 rendőr 3 vízágyú támogatásával, s három órán belül ura lett a helyzetnek. A mintegy 4–5000 kohász által megszállt Katowicei Kohóművek elfoglalása nehezebben ment. A délután 3 órakor bevetett 790 rendőr, 170 ZOMO-s, a Lengyel Néphadsereg 4 gyalogoszázada, 4 páncélos százada és 2 felderítő százada aznap még nem tudta „helyreállítani a rendet”. Hétfőn este egyébként még tizenöt bánya és több nagyüzem sztrájkolt.

Első ízben a 15-én folytatott „pacifikáló hadművelet” során a „Manifest Lipcowy” bányában lőttek a sztrájkolók közé. Itt a kétezer bányász ellen 1700 rendőrt és katonát, 30 tankot, 15 páncélozott csapatszállító járművet és 4 vízágyút vetettek be. Ebben az akcióban jelent meg először egy „Rak” 63 mintájú géppisztolyokkal felfegyverzett különleges szakasz is, amely a 11 órakor kezdődő támadásban azzal hozott a munkásokat meghátrálásra készítő fordulatot, hogy féltérdelős testhelyzet-

ben tüzet nyitott rájuk. Nem lábra céloztak. Ezt az bizonyítja, hogy a súlyosan sebesültek közül többen haslövést, tüdőlövést és nyaklövést kaptak.

A véres akció híre a Wujek bányába is eljutott, ahol egyébként az igazgatóság már 13-án reggel bejelentette, hogy a szénüzemet katonai igazgatás alá vonták, s ennek a ténynek minden várható következményéről tájékoztatták a munkásokat. Ők azonban nem rettentek meg, s másnap három tagú küldöttségük közölte a Szénipari Egyesülés katonai biztosával, hogy csak abban az esetben veszik fel a munkát, ha szakszervezeti vezetőjük ismét velük lesz, a hadiállapotot visszavonják, s a hatalom betartja a Szolidaritással előző évben kötött augusztusi és szeptemberi megállapodásokat. A katonatiszt csak arra tett ígéretet, hogy megtudakolja Jan Ludwiczak „tartózkodási helyét”, s igyekszik elintézni szabadlábra helyezését. A bányászokat ez nem elégítette ki, feltételeiket azzal is megtoldották, hogy minden internáltat engedjenek szabadon. Ezzel egyidejűleg okkupációs sztrájkot hirdettek, amelyhez a bányászok mindhárom váltása csatlakozott.

A Wujek bánya tényleges pacifikálásához a katonaság és a rendőrség december 14-én és 15-én még nem látott hozzá, mivel az egy munkáslakótelep tözsomszédságában feküdt, szinte karnyújtásnyira a szélső épülettömböktől, amelyek emeleti ablakaiból a bányaüzem hatalmas udvarára lehetett látni. E lakótelep közössége látta el élelemmel a sztrájkot vállaló több ezer bányászt.

A rendőrségi–katonai akció december 15-én délután még csak „lélektani hadviselésre” korlátozódott: a közeli utcákban tankok és páncélozott csapatszállító járművek csörömpöltek ide-oda. A bányászokat azonban ez az erődemonstráció nem rettentette meg. Annyira eltökéltek voltak, hogy este kérték a közeli Szent Mihály Arkangyal templom plébánosát, Henryk Bolczyk atyát, aki egyébként a Wujek bányászainak is lelki gondozója volt, hogy közösségi feloldozásban részesítse őket. Mivel ilyet a plébános még soha sem tett, az ezzel kapcsolatos szöveg csak latinal jutott az eszébe.

Aznap 22 órakor döntöttek arról a Katowicei vajdaság rendőrpáncsnokságán, hogy többek között a Wujek bánya ellen milyen erőket vessenek be. Az üzem megrohanására 1471 rendőrt, 760 katonát, 22 tankot és 44 páncélozott csapatszállító járművet jelöltek ki. A katonákat egyenként hatvan géppisztolyba való éles és hatvan vaktölténnyel látták el. Fele-fele arányú volt a géppuskahevederek éles és vak löszere is. Meghagyták, hogy csak közvetlen életveszély esetén lőhetnek éles tölténnyel. A tervszerint látszattámadást kellett volna intézni a főkapu ellen, s tankokkal több helyen rést törni a kőkerítés távolabbi pontjain. Az udvaron belüli torlaszok leküzdése szintén a tankok feladata lett volna.

Az akció megindulása végül két órát késett. Reggel 9-kor ugyanis a bányaüzembe érkezett Maciej Zaremba igazgató, a katowicei katonai vezérkar helyettes főnöke, Piotr Gąbka ezredes és Czesław Piekarski ezredes, valamint a város helyettes polgármestere, Jerzy Cyran. Azt közölték a sztrájkbizottsággal, hogy az üzem közösségével közvetlenül akarnak találkozni. Ennek megtörténtekor bejelentették, hogy a Wujek az utolsó bánya, amely még sztrájkol, így a munkabeszüntetésnek végképp nincs értelme. (Ez nem volt igaz, mert a „Ziemowit” bánya munkásai december 23-án hagyták abba a sztrájkot, a „Piast” bányászai pedig 28-án jöttek föl a támákból.) Válaszul a bányászok elénekelték a lengyel himnusz, mire a törzstisztek vigyázzba vágta magukat és tisztelegtek. A sztrájkolók minden érvükre hazafias dalokkal válaszoltak, így a küldöttség végül felháborodottan távozott, közölve, hogy a nők azonnal hagyják el a bánya területét.

11-kor megindult a rendőrség és a katonaság támadása, amelyet a lakótelep fiataljai igyekeztek kívülről megzavarni. A bányászok hosszú rudakkal szerelkeztek fel, hogy ne engedjék testközelbe a 75 centiméteres gumibotjukkal hadonászó rendőröket. Közben az üzemépületek tetejéről kőzapot zúdítottak a pajzsokkal, rostélyos sisakokkal védekező ZOMO-sokra. A 15 fokos hidegben a kővel eltalált műanyagpajzsok elpattantak és

használhatatlanokká váltak. Így a bánya területére behatoló rendőröket többször sikerült kiszorítani, de a nyomukba szegődött bányászok arra ügyeltek, hogy ők maguk ne kerüljenek a kerítésen túlra.

Fél egy után egy perccel az akciót közvetlenül irányító Kazimierz Wilczyński ezredes feletteseitől éles lőszer használatára kért engedélyt. Az A. Górski százados által vezetett vezérkari napló szerint, felettesének, Jerzy Gruba ezredesnek a válasza így hangzott: „Ne várj parancsra!” Ezt egy vessző hozzáadásával úgy is értelmezni lehetett, hogy „Ne, várj parancsra!” Mindenesetre a bánya területén tartózkodó ügynök egészen rövid idő múlva már azt jelentette, hogy sebesült bányászokat cipelnek. 12 óra 55 perckor Gruba ezredes, miután parancsot adott a rendőrosztagoknak, hogy húzódjanak vissza kiinduló állásaikba, arról tájékoztatta Wilczyński ezredest, hogy voltaképpen nincs felsőbb engedély fegyverhasználatra. Az elkövetkező negyed órában már Wilczyński volt az, aki az alegységeknek megismételten utasítást adott a tüzelés beszüntetésére.

Az ügynök ekkor már arról tájékoztathatta őt, hogy a tűzparancsra hét halott és huszonhat súlyos sebesültje van. Az utóbbiak közül két fejlövésesben alig pislákol az élet. Jerzy Stasiak doktor ezzel kapcsolatban a következőkről számolt be: „Közvetlenül a Wujek bányában történt lövöldözés után egy sebesültet én operáltam meg, s részt vettem másik két műtét utolsó szakaszában is. Az általam operált bányász esetében a golyó végigszántotta a koponyatetőt és részben megsértette az agykérget. Ennek a bányásznak szerencséje volt. Sikerült túlélnie. A másik két esetben – sajnos – tragikus végkifejlet tanúja voltam. Közülük egy egyik bányásznál a fül mellett hatolt be a golyó és szétroncsolta a nyúltagyat. A másik bányászt halántékon lőtték... Mindketten meghaltak. Összegezve mindazt, amit láttam és tapasztaltam, egyetlen következtetésre jutottam. Közvetlen közléről lőttek... És azért, hogy öljenek.”

Valóban azért lőttek, hogy öljenek. A legidősebb áldozatot, a negyvennyolc éves Józef Czekalskit az első golyó szíven ta-

lálta, a második elzuhantában a hasába hatolt, a harmadik már fekvő helyzetben a talpán fúródott át.

A sebesülteket csak nehézségek árán tudták kórházba szállítani. A mentőket lépten nyomon megállították a rendőrök, mivel meg voltak győződve róla, hogy a munkásokat akarják kimenteni. Emiatt az esetek többségében a sofőrt, az ápolót és a mentőorvost is összeverték, a hordágyon fekvőről lerántották a pokrócot és biztos, ami biztos alapon a sebesülte is ráhúztak néhányat a gumibottal. A tiltakozás hatására délután negyed négykor maga Gruba ezredes volt kénytelen kiadni arra vonatkozó parancsot, hogy a mentőkocsik ellenőrzése esetén annak személyzetét ne bántsák.

A rendőrség mentőkkel szembeni eljárása annyira felháborította a Tornowskie Góry-i Bányászati Rehabilitációs Központ három orvosát, hogy két nappal később tiltakozó levelet írtak Jaruzelski tábornoknak: „Mélységesen fel vagyunk haborodva azon, ahogyan orvoskollégáinkkal, az ápolónőkkel s a mentősökkel bántak, akik a rendőrségnek és a lengyel néphadseregnek a katowicei Wujek bányában és más helyeken történt brutális beavatkozása után kötelességüket teljesítették. A rászorulatokat első segélyben részesítő személyek ütlegetése, ordenáré szavakkal való szidalmazása, a sebesültek kirángatása a mentőkocsiból, a nyomókötések leszaggatása, az infúziós csövek kitépése a tüdőlövést kapottakból az emberi méltóságot lábbal tipró vadállati tett.” Erre az volt a választ, hogy az események ismertetése során Kazimierz Tomczak ezredes, a Katonai Főügyészség ügyésze megállapította, hogy a Wujek bányánál a fegyverhasználat kapcsán lefolytatott vizsgálat felderített olyan eseteket, amelyek a ZOMO-sok helytelen, de korántsem jogszerűtlen viselkedéséről árulkodnak.

A géppisztoly-kelepelések után síri csend támadt. Fél kettőkor Piotr Gąbka ezredes ismét megjelent az üzem területén, hogy a bányászokkal tárgyaljon, akiket felszólított, hogy azonnal ürítsék ki a bányát, s ez esetben garantálja biztonságukat. A bányászok az ezredest és a társaságában lévő tiszteket, valamint Zaremba igazgatót elvezették a Bányamentő Állo-

másra, amelynek előcsarnokában az agyonlőtt bányászok feküdtek. A jelenlévő Adam Skwira, a sztrájk egyik vezetője, így ír e látogatás első perceiről: „Én is velük tartottam, hogy lássam győzelmüket. E győzelem aként festett, hogy hét társunk feküdt egymás mellett kiterítve holtan. ... Megdöbbenem azon, hogy a legcsekélyebb megrendülést se mutatták... Arcuk csupa gög volt...” (A Stasiak doktor által is operált két fejlődéses bányász januárban halt meg. Rajtuk kívül huszonkét súlyos sebesült volt.)

Megrendítő tudni, hogy a bányászok még mindig nem akartak kapitulálni. Azt követelték az igazgatótól, hogy a katonaság és a rendőrség azonnal hagyja el a bánya területét, tegyék közhírré, hogy halottaik és sebesültjeik vannak, s hozzák nyilvánosságra a hadműveletért felelős tisztek nevét. Zaremba igazgató csak annyit tudott ígérni, hogy a gyár buszaival biztonságosan hazaszállíttatja a bányászokat. Hogy a sztrájk végül valóban véget érjen, ahhoz Adam Skwira rábeszélő képességére volt szükség. (1982. február 3-án ezt enyhítő körülményként figyelembe véve a Sziléziai Katonai Körzet bíróságán a katonai ügyész csak 12 évi börtön kiszabását kérte Skwirára.)

A kökerítés tank által tört hasadékaiban már aznap, december 16-án állt a meggyilkolt bányászok emlékműve: fából ácsolt hatalmas kereszt, karján örökmécsesként hét bányászlámpa. Negyven nap elteltével már kilenc lámpa függött a kereszten. Ismeretlen tettesek ezt döntötték le és becstelenítették meg 1982. január 27-ről 28-ra virradó éjszaka. Olyan közfelháborodás tört ki, hogy maga a bánya katonai biztosa rendelte el új kereszt felállítását.

A fegyverhasználat ügyében lefolytatott vizsgálat 1982-ben senkit se talált felelősnek. Sőt, a bánya pacifikálásában részt vett rendőrök és katonák jutalmul eggyel följebb léptek a ranglétrán. Katowice főpolgármesterét azonban visszatartotta a jó ízlése és politikai érzéke attól, hogy a vérengzésért felelős parancsnokoknak bármilyen kitüntetést is átnyújtson a város lakóinak nevében.

Amikor Lech Wałęsa köztársasági elnökként 1991. december 15-én Katowicében felavatta a mártírbányászok emlékére állított hatalmas keresztet, kijelentette, hogy a „ki nem tisztított

seb nem hegedhet be. A vétkesek el kell nyerjék büntetésüket. De a kezét kell büntetni, nem pedig a vak kardot. A társadalomnak meg kell tudnia, kik a döntéshozók, kik a felelősök.” A lengyel társadalom ezt hivatalos úton mindezideig nem tudta meg. Se a kart, se „vak kardot” nem tudták felelősségre vonni. Az 1992-től eltelt másfél évtizedben ugyan újra és újra bíróság elé állították a gyanúsítottakat, vagyis a különleges szakasz rendőreit, de ők egytől egyig azt vallották, hogy csak a levegőbe lőttek. Való igaz, hogy voltak olyanok, akik ezt tették, mert egyébként akár annyi áldozata is lehetett volna bevetésüknek, mint a salgótarjáni sortűznek, amelyért a felelősségre vonás egyébként szintén elmaradt.

Amit Wałęsa köztársasági elnökként tenni tudott, az annyi volt, hogy a kommunista diktatúra megdöntéséért hozott áldozatukért post mortem a Lengyelország Újjászületése Érdemrend Lovagkeresztjével tüntette ki a néphatalom nevében meggyilkolt bányászokat. A hozzátartozók számára ennél is erősebb vigasz lehet annak tudata, hogy Lengyelországban nemcsak a költő nem felejt, a nép is emlékezik mártírjaira.

A mi leckekönyvünk

Waclaw Felczak emlékkönyvének margójára

Históriánknak kevés olyan külhoni ismerője és népszerűsítője van, mint az 1986-ban hetvenedik életévét betöltő Waclaw Felczak. Magyarországi tisztelői – polonisták és történészek, írók és költők – *Hungarico-polonica (Tanulmányok a magyar–lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből)* címmel kötetet adtak ki tiszteletére az MTA Irodalomtudományi Intézetének közreműködésével. Az emlékkönyv díszpéldányát június 5-én a krakkói Jagelló Egyetem rendkívüli rektori tanácsülésén, a középkori Collegium Maius dísztermében adtuk át az ünnepeltnek.

Eötvös kollégista elődömről, Waclaw Felczakról, életének legviszontagságosabb szakaszáról, munkásságáról a hetvenes évek elején hallottam először, noha *Magyarország története* (Historia Węgier) címmel megjelent monográfiáját már korábban ismertem. A tudós férfi ekkor magasztosult előttem történelmi hőssé, olyanná, akinek az ifjan mártírhálált halt 1848-as honvédtiszt, Mieczysław Woroniecki és a küldetéstudatában, küzdelmében rendíthetetlen Bem József között készítettem magamban helyet. Velük együtt élt a szívemben. Tiszteltem őt, de alakja mintha szobor lett volna és a neve is akárha emléktáblába vésve... Nem tudtam kivenni arcvonásait, kihívó helyzetekben rezzentlen tekintetét, utolsó előtti kézmozdulatát... Mígnem valamikor 1973-ban alkalmam nyílt őt személyesen megismerni. Mintha általa Bem és Woroniecki is kezet nyújtottak volna. És annyian mások – a lengyel és a magyar históriából. Hogy a történelemről alkotott, évtizedek óta terebélyesedő vízióm megtelt élő emberekkel, s egyre inkább valóság lett számomra, abban neki nem kis része van.

1944 júliusában, mint a londoni lengyel kormány és a kormány lengyelországi képviselője között kapcsolatot tartó magyarországi futárszolgálat vezetőjének fontos üzenetet kellett

továbbítania Varsóba. Személyesen, mert Magyarország német megszállása szétzilálta a lengyel futárszolgálatot. A Budapest–Rozsnyó közötti gyorsvonaton tartóztatták le a hitleristák szolgálatába szegődött magyar rendőrügynökök. A rozsnyói ügyeletes tiszt közölte vele, hogy a másnapi gyorsal küldi vissza Budapestre a Gestapóra, amely hónapokkal azelőtt körözést adott ki ellene. Ez a bejelentés egy volt a halálos ítélettel. Éjszaka megszökött börtönéből, „előzetes siralomházából”. Törött lábbal jutott át a magyar–szlovák határon. Napokba telt, míg a közeli ismerős faluban megszervezett bázisát elérte. Összekötője segítségével jutott el Pozsonyba és kapott orvosi ellátást.

Ugyancsak riadt ábrázattal hallgathattam történelmi elbeszélését, mert váratlanul e szavakkal szakította félbe mondandóját: – Ne nézz rám ilyen ijedten, hiszen élek... Túléltem!

Igen, a varsói felkelést egy pozsonyi padláson élte túl. Ha akkor ott, a rozsnyói gyorson nem tartóztatják el, minden bizonnyal – mint korábban több tucatszor – sikerül átjutnia a „zöld határokon”, s Varsóban nem valószínű, hogy élve kerül ki a drámai 63 nap poklából.

Haladékat kapott a históriától. Igaz, nem sokáig. 1948 decemberében letartóztatták, majd 1951 áprilisában – részben koholt vádak alapján – halálra ítélte a varsói Legfelsőbb Katonai Bíróság. Az ítéletet kegyelemből életfogytiglani börtönbüntetésre változtatták. 1956. október végén betegszabadságot kapott. Ez gyakorlatban a szabadulását jelentette, mivel perének 1957-es újratárgyalásán a szocialista államrend megdöntésének kísérletéért – amit sohasem tagadott – pontosan annyi év börtönt kapott, hogy már nem kellett rács mögé vonulnia. „Mindenki elégedett volt” – nyugtázta a rá jellemző humorral.

Három hónap múlva már az ifjúságot tanította a Jagelló Egyetem Történeti Intézetében – köszönhetően annak, hogy Henryk Wereszycki professzor a negyvenkét éves börtönviseltet felvette tanársegédnek. Ez ellen az akkori légkörben az egyetem pártszervei sem tiltakoztak, bár a idős, népszerű tanársegéd minden lépését figyelték, s az 1960-as évek közepéig nem engedték Magyarországra utazni.

A személyét tudományhoz fűző kötelékek tizenkilenc évvel azelőtt szakadtak meg. A poznańi Adam Mickiewicz Egyetem diákjaként a harmincas évek közepétől foglalkozott a magyar történelemmel, elsősorban a 19. századdal, a reformkorral, Kossuthtal. 1938 őszétől lengyel állami ösztöndíjjal az Eötvös Kollégium diákja volt. 1939 nyarán telve tudományos tervekkel, célokkal utazott haza, s mivel ösztöndíját meghosszabbították, októberben vissza akart térni Budapestre. Végül 1940 májusában lépett ismét magyar földre – a föld alatti lengyel hadsereg felesküdtött katonájaként. A honi polgári ellenállás és a londoni emigráns lengyel kormány közötti futárszolgálat budapesti bázisának parancsnoka lett.

Az ötvenedik életéve felé közeledve készítette el doktori értekezését az 1848 előtti magyarországi nemzetiségi kérdésről, majd néhány év múlva a nagydoktori munkáját a horvát–magyar kiegyezésről. Tanulmányai, cikkei jelentek meg a térség történelmének fontos kérdéseiről. Társszerzője volt a *Jugoszlávia története* című monográfiának. Nemzedékek sorát nevelte nemcsak munkára, nemcsak a választott tárgy szeretetére, a tudomány és a tudás tiszteletére, hanem jellemre is. Miniket, akik akkortájt születtünk, amikor ő egyre magányosabban vívta valóságos harcát, csak a határok választhattak el tőle. Mert tanítványai lettünk mi is. Az emlékkönyv, amellyel példaadó személyisége előtt kívánunk tisztelegni – a mi lecke-könyvünk egyben.

Az ezredforduló poétája

Bohdan Zadura költészete

„Az a lengyel, aki utolsó előtti kötetem *Kalendárium* című ciklusát figyelmesebben elolvasta, felfedezhette, hogy poétikájában meghatározó a klasszikus verselés. Ki lehetne azonban a megmondhatója annak, hogy a közvetítő láncszem itt Berzsenyi Dániel volt? Az ő *Horác* című verse” – vallotta a magyar költészet lengyelországi fogadtatásáról 1986-ban Bohdan Zadura.

Azt megemlíteni, hogy Petőfi neve és költészete már a 19. század második felében a magyarság rokonértelmű fogalma lett Európában, közhelynek számít. Tudjuk, Arannyal együtt milyen meghatározó befolyással volt az irodalmi pályán induló kiemelkedő szlovák költőre, Pavol Országh Hviezdoslavra, míg Ady Endre számos közép-európai kortársára, így többek között a kiváló román költőre, Octavian Gogára és a horvát íróra, Miroslav Krležára egyaránt hatott. Az, hogy a 20. század utolsó negyedének elején egy fiatal lengyel poéta költészetének kiteljesedéséhez éppen Berzsenyi Dániel járuljon hozzá, talán meglepő lehet.

Amikor az 1970-es évek első felében Bohdan Zadura a magyar költészettel ismerkedett, aligha gondolta, hogy közel harminc év elteltével – bizonyos vonatkozásban – ugyanaz a szerep hárul rá Lengyelországban, mint Magyarországon az általa fordított és személyesen ismert Nagy Lászlóra, akit a verselő magyar fiatalok jelentős része akkor, a hatvanas-hetvenes évek fordulóján költői példaképének, mesterének vallott. Az induló lengyel poéták körében ma Bohdan Zadura örvend a legnagyobb elismertségnek. Szinte minden kritikusa kiemeli azt, hogy fiatalabb pályatársainak nem kis hányada őt tekinti mesterének, pedig napjainkban nem divat a tekintélytisztelet, sőt inkább az idősebbek iránti bizalom hiánya a jellemző.

A kilencvenes évek irodalmi életében elfoglalt rangját pontosan érzékelteti a neves esztéta, Grzegorz Tomicki, aki Zadura utolsó kötetének, a *Madárnáthának* méltatását az alábbi sorokkal kezdi: „Valamikor frankóbb volt. Az ember azt hallotta, »Zadura«, és már el is felejtette a nevet. Az embernek korlátozott az emlékezőképessége, s így szükségszerűen válogatós. Nem magától az, hanem amiatt, mert ő sem tudja kivonni magát a külső hatás alól. Mert amikor még egyszer megüti a fülét a »Zadura« név, akarva-akaratlanul megjegyzi. Ebből még semmi sem következik, de végül sikerül egy versét elolvasnia. És – akkor már nem az ember, hanem az olvasó – imígyen szól magában: de jó volna egy »Zadura« a polcon, a saját tulajdonomban.”

Bohdan Zadura a fiatalok közötti népszerűséget illetően olyan költőket követ a sorban, mint amilyen az 1950-es évek végén Andrzej Bursa, az 1960-as évek végén Rafał Wojaczek, egy évtizeddel később pedig Edward Stachura volt. Zadura azonban nem „kaszadőr-léttel” és halált provokáló sorssal érdemelte ki a fiatalok megtisztelő és reá többlet-felelősséget rakó bizalmát, hanem a nyolcvanas évek derekától megjelenő verseivel. Ez jelzi teljesítményét, hiszen éppen a rendszerváltozás utáni évtizedről mondják, hogy ez a kultúra, az irodalom, s különösen a költészet dögszagát árasztja magából. Merthogy a nagy magánosításból leginkább a humánértelmisség maradt ki, s a színre lépő új politikai elit vagy az öt négy évenként felváltó régi nem viseltet különösebb megértéssel és belátással a kultúra iránt, amit legfőleg csak költségvetési teherként érzékel.

Bohdan Zadurának éppen azt a helyzetet, emberi létállapotot sikerült költészetében megjelenítenie és velünk szembesítenie, amelyben élünk: roncsolt mindennapok, roncsolt tudat, roncsolt érzelmek, roncsolt nyelv. Az ötödik hatalmi ágazat terrorja ellen kell nap mint nap küzdenünk, de mind erőtlenebbek vagyunk. Létezésünk legszűkebb tere, a lakás, legyen bár zöldövezeti vagy lakótelepi, városi vagy falusi, torz szentély. A televíziós készüléknek nevezett házi oltárt groteszk nézőtérként székek, fotelek, házi papucsok, sörösuvegek vesznek körül, s a világ fölött repülő pilóta-angyalnak tarthatja magát az, akinek

a távirányító készülék a kezében van. Zadura eddigi talán legjobb vagy legjelentősebb, de korunkat illetően mindenképpen legfontosabb kötetének, a *Madárnáthának* nyitóverse éppen *A pilóta avagy a távirányító tévedése*, amely a felelőtlen mozdulat, a permanens bambultság következményeit villantja elének. A következmény: katasztrófa. A távirányítóval az emberiség naponta követi el egy-egy felelőtlen mozdulattal a katasztrófák milliárdjait:

*nem vette észre a kifutópályát és köd volt
mindig van köd s ha elég sűrű nehéz észrevenni
és lehet hogy nincs is semmiféle kifutópályá
a start pillanatától A csatornát választottad
és nézheted amit nem akartál*

A tévé előtti testi-lelki tespedésnek, tespedtségnek tartozéka a napilap – (mint Zadura írja, a bulvársajtót csak a papír minősége különbözteti meg az köznapitól) –, a hetilap, különösen a női magazin, amelyek bornírt híreikkel, cikkecskéekkel, nyelvtanilag hibás mondatokkal árasztják el azt, akinek való világát a lelkével együtt felzabálja a megannyi televíziós való világ, shaw, rejtvényműsor, szappanopera. Ezek hatósugarában, sugárzásában az ember élete az élet paródiájává, látszat-életté válik.

Bohdan Zadura e paródia-életet írja le legújabb kötetében, amelynek egyik legkiemelkedőbb, mondhatni, az egész ezredfordulós korszakot jelképező verse az *Ikea-koporsók*. E költeményt Zadura egyik kritikusa, Tadeusz Pióro az 1989 utáni Lengyelország legfontosabb politikai versének tartja. „Látszólag nem érinti a politikát – írja ő –, de ha úgy vesszük, hogy a politika nem pusztán az, amit a politikusok mondanak és tesznek, hanem mindig jelen van ott, ahol a hatalomról van szó, akkor a címbeli Ikea megszűnik kizárólag üzlet lenni. Az Ikea az 1989 után elkezdődött gazdasági rendszerváltozás emblémája, azé a változása, amely e politikai döntéseket megalapozza. Az Ikea mind a fogyasztói kultúra fejlődésének, mind a nemzetközi tőke szerkezetében való lengyel részvételnek az emblémája...”

A fogyasztói társadalom kényszere látszólag kellemesebb, mint a szocializmus hiánygazdaságáé, de – ha más-más módon is – mindkettő demoralizáló. A reklámok, a parttalan választék, a csomagolás diktatúrája kevésbé fáj, mint a proletárdiktatúra megannyi bornírtsága, de hosszú távon szétrombolja, lezülleszti az embert. Ráadásul azon kaphatjuk magunkat, hogy az orwelli „új-nyelv” rokona a célirányos fecsegésnek: a globalizációs világnyelvnek. A küzdelem persze, ha kevéske eséllyel is, de még tart ellene. A lírai alany a meglévő kulturális értékekbe kapaszkodik. A Ford vörös és fekete színe előhívja belőle Stendhal regényét, s a megfilmesített változat főszereplőjét Gérard Philippet. A Julien Sorel előtt álló „választék”, választási lehetőség valóságos tartalommal bír: pap legyen avagy katonatiszt? A múlt, a történelem azonban ma már nem a személység, az egyéniség megerősítését segíti, hanem az áruki-választásról hozott vélt személyes döntésben játszik szerepet. Ahogy Ariadné is abban segít, hogy az áruspolcok útvesztőjében el ne vesszen a költő:

*a világos fa sötét erdeje és fogod
Ariadné kezét mert ha elengeded
innen ki nem jutsz legfeljebb csak a tetőn át
és a szemed úgy kétfelé mered mint lábfejed a jégpályán
és belehülyülsz a függönyökbe és firhangocskába
kockákba csikocskába párnákba párnácskába
páratlanul kis párnácskába
paplanba ülэшuzatba szekrényekbe szekrényzöldbe
csészékbe teáscsészékbe teáscsészécskébe
teáskannácskába
csengőkbe, csengettyűkbe csingilingikbe asztalokba
zsámolyokba
csavarokba fogantyúkba, illesztékekbe, gömbökbe,
gömböcskébe
(nézz bele a gömbbe) órákba lámpákba gyertyákba
rámákba
fémrámácskába fotelekbe padokba és lécekbe,
lécecskébe, szegélylécekbe*

Zadura a tömegtájékoztató, a sajtó, a reklámok, a cégtáblák és az underground kultúra pozdorjanyelvéből építi fel groteszk világának, pontosabban a csak szarkasztikus humorral elviselhető groteszk világunknak a nyelvezetét. A költő látszat-életünk valóságos jeleneit írja le valóságos személyekkel, valóságos utalásokkal. Az olvasó élete is ilyen jelenetekből tevődik össze; így a közlő és a befogadó situációi és nyelve áttetszenek egymáson. *A legnicai csata* című poémának például minden hőse valóságos személy. Nem az 1241 áprilisában Legnica mellett a tatárok ellen halálos sebet kapott II. Henrik sziléziai hercegről van szó, hanem a sziléziai irodalomszervező Artur Bursztáról, az általa 1996-ban alapított Legnicai Kikötő elnevezésű költői fesztiválról. Az 1997-es fesztivál pont egybeesett a tömegeket közönyösen hagyó lengyelországi választásokkal. A költői kikötő egymással versengő matrózai, Bohdan Zadura, Andrzej Sosnowski, Marcin Baran, Marcin Sendeki és Tadeusz Pióro kiábrándultságukban a választás napján eljátszák a választási képviseletet: egyikük szavaz – ötüik nevében.

*És hát hol máshol nem legteljesebben kiteljesedésre való
a demokrácia
ha nem az iskolában? A nyilaktól vezéreltetve
kaptatunk föl az emeletre Öten mint a négyzet Andrzejjel
a rézsútos metszéspontban mert ő aludt legtovább
és még nem tudja milyen Lengyelországban akar élni*

Sajátságos, hogy az 1981 végén elrendelt hadiállapotnak, a nyolcvanas évek lengyel valóságának leghitelesebb költői dokumentumaként ma már Zadurának a *Csönd* című poémáját idézi a lengyel kritika. Az apa elvesztését kiváltó döbbeneten, csöndön áttetszik az a kollektív sokk is, amelyet a hadiállapot bevezetése után a lengyel társadalom átélt. Zadura, aki tudatosan távol tartotta magát a politikától, a hetvenes-nyolcvanas évek föld alatti mozgalmaitól, most a korszak legjelentősebb „politikai” versének szerzője lett. (Egyébként maga a 2001.

előtt született *Madárnátha* című vers is napjainkra érvényes pontos leírása a nagyvilágban zajló politikai eseményeknek.)

A *Csönd* poétikája, a jambusokban és páros rímek ölelésében sorjázó veretes sorok révén egy teljesen más költőt ismerhetünk meg, pontosabb azt, aki valójában az igazi Zadura. Az 1945-ben született és 1968-ban a Varsói Egyetemen filozófia szakán végzett költő diákéveiben egyik megalapítója és mindvégig meghatározó képviselője volt a kortárs lengyel költészet ún. új-klasszikus, pontosabban klasszicizáló irányzatának. *Amfórasz tájakon* címen 1968-ban megjelent első kötetének versei beszédesen jelzik költészetének ezt a korszakát.

A programszerű kötődés a mítoszokhoz, az emberi kultúra ókori hagyományaihoz nem azt jelentette, mintha a klasszicizáló áramlat képviselői koruknak gögösen hátat fordítva egyszerűen a múltba sáncolták volna el magukat. A (szocialista) jelen mulékonytságot szolgáló praktikumai és praktikái által lerombolt vagy jobb esetben megkérdőjelezett művészi értékeket akarták a jövőbe átmenteni. Évek múltán ezzel az örökséggel felvértezve indultak birtokba venni az örökkévalósághoz kiinduló pontnak tekintett goethei pillanatot. E megújulás kezdetét jelzik Zaduránál *Búcsú Ostendétől* címmel 1974-ben, és *Kis múzeumok* címmel 1977-ben napvilágot látott verseskötetei. Regényeiben, novelláiban is a ma újszerű, de emberileg elfogadható birtokbavételének folyamata kísérhető figyelemmel. A költő–filozófus Zadurát elsősorban az emberi boldogtalanság és lehetséges boldogság közötti terület érdekelte vagy érdekli.

Az ember mai tetteinek, gesztusainak, szavainak mitikus, mitologikus sugallatot tulajdonít. Számára a legbanálisabb történetnek, a gyarlóság villanásnyi jeleneteinek szereplői is szorongó, kiszolgáltatott istenségek. Komolyan veszi őket. Ahogy a munkáját is alázattal végzi, de önmaga értékének tudatában. Sem önmagát nem ismétli, sem másokat ismételni nem akar. Eredendőségre, eredetiségre való törekvését vehetjük akár művészi hitvallásnak is. E kimondatlan hitvallást – amely minden művész számára természetes –, úgy érezzük, a papíron is sikerül megvalósítania. Vállalkozásának stílusbeli gazdagodását

jelzi a hetvenes évek verseiben is már bűvópatakként meg-meg-jelenő groteszk és ironia.

Első kötetének versei alapján figyelt fel rá az 1970-es évek elején lengyelországi kiadásra szánt magyar költészeti antológiát összeállító Kerényi Gárcia. Erről Zadura így vallott egy, az 1980-as évek végén kelt levelében: „Tizenöt évvel ezelőtt anynyit tudtam a magyar költészetről, amennyit honfitársaim többsége tudott. Márminthogy Petőfi Sándor magyar költő. E tömör ténybeli számvetésben a magyar szakot végzetteket vagy szakosokat sorolom a kisebb részhez, s ezzel biztos, hogy már ki is merítettem a kisebb hányadot. Amikor annak idején levelet kaptam Kerényi Gráciától, aki arra kért, hogy fordítsak le három verset (egyet Bornemisza Pétertől, egyet Rimay Jánostól és egyet még valakitől) az Állami Kiadóvállalat (PIW) gondozásában készülő antológia számára, megfordult a fejemben – szeretném elfelejteni, de nem tudom –, hogy jó dolog-e egy széppreményű poétának magyar verseket fordítani, vajon e pótszerként ható szellemi foglalatosságot nem szenved-e meg frissen kivívott tekintélyem. A Magyarország iránt érzett rokonszenv, amelyhez az a hiú becsvágy is társult: megmutatom, hogy tisztességgel megfelelek a feladatnak, döntött arról, hogy igent mondtam a felkérésre. Amikor az első három vers után további verseket kaptam – (Áprily Lajos, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc költeményeit) – fordítani, az a bizonyos kezdeti apriori felsőbbrendűségi érzésem szétporladt, s kezdetét vette a máig tartó kaland.

Úgy vélem, hogy az antológia kapcsán bennem végbement változás nem mondható kivételes jelenségnek. 1975-től, vagyis a *Magyar költészeti antológia* megjelenésétől a lengyel poéták és az olvasók körében egyfajta szellemi divat lett a magyar költészet.” Zadura számára máig az maradt. Az eltelt harminc év alatt elkészült, és kiadásra vár a költő magyar életművének antológiája, amely több mint hatvan magyar költőt mutat be a 16. századtól napjainkig, Bornemisza Pétertől Zsille Gáborig.

Életművének nem csak a *fordítások* tárgyszó alatti részében jelennek meg a magyar versek. Saját költészetének is rendkívül gazdag szellemi ásványanyagokban a magyar ihletforrása. Nem a pusztá udvariasság diktálta neki, amikor 1986. július 20-án az alábbi szavakkal mondott köszönetet Szijártó István igazgatónak, az Eötvös Kollégium által biztosított három hónapos ösztöndíjért: „Fájó szívvel válok meg az Eötvös Kollégiumtól. Ezen kijelentésből következik, hogy a Ménesi úton töltött napok számomra maradandóan hasznosak voltak...” Hogy milyen hasznosak a magyar kultúra számára is, azt Bohdan Zadurának 1990-ben *Átvilágított fényképek* címmel megjelent „magyar verseskötete” bizonyíthatja.

Bohdan Zadura egy, a lengyelországi léptékkal mérve, alig közepes nagyságú városban, Pulavában él. Ott, ahol Adam Kazimierz Czartoryski – Varsó mellett – a lengyel–litván állam legjelentősebb irodalmi központját alakítva ki a felvilágosodás korában. A híres palota még ma is áll, de irodalmi centrum-jellege megszűnt. Két évszázad múltán a város szélén, egy, a magyarországi arányokhoz képest, tágasnak mondható lakótelepi otthonban szerveződött, teremtdött újjá.

Lelki odaadás

Beszélgetés Jerzy Snopek lengyel irodalomtörténésszel és műfordítóval

A 2000-ben Krakkóban rendezett március 15-i ünnepségen Arany János Emlények című versét mondta el lengyelül – a saját fordításában. Elbűvölt ez a lengyelül is magyar élettől lüktető, poétikailag rendkívül bonyolult vers. Az Ön fordításai, legyen az József Attila Nagyon fáj című költeménye, Illyés Gyula Egy mondata..., Márai Sándor Mennyből az angyala, mint ha alapjaiban rengetnék meg a már-már dogmaként ismételt tételt, miszerint a magyar költészet, egyáltalán a költészet lefordíthatatlan. Mi erről a véleménye – elméletileg? Mert a gyakorlatban Ön által lengyelül kiadott Pilinszky- és József Attila-kötetével is bizonyított.

Mint köztudott, az irodalmi fordítás teoretikusai – mert ez már egy új tudományág – nagy munkával igyekeznek bizonyítani, hogy a kongeniális versfordítás lehetetlen. Egyesek még tovább mentek eljutva addig a paradoxonig, hogy mivel az adekvát versfordítás lehetetlen, ezért nincs is, de mégis lennie kell, mivel szükségszerű, hogy legyen. Ez elég bonyolultan hangzik... Én a saját használtra kialakítottam erre vonatkozó külön véleményemet. Elsőként azzal a banális igazsággal hozakodnék elő, hogy a költészet fordításának a nehézségi foka viszonylagos. Vannak olyan versek, amelyeket könnyű átültetni, s vannak olyanok, amelyek óriási lelki, szellemi odaadást igényelnek. Vannak olyanok is, amelyeket lehetelenség hűen visszaadni – legfeljebb kongeniális átköltésük lehetséges. Mikor beszélhetünk sikeres versfordításról? Ahhoz, hogy e rendkívül lényeges kérdésre válaszoljunk, egyszerű, szubjektív kritériummal élek. Azzal a verssel, amelyet át akarok lengyelre ültetni, igyekszem mind bensőségebb kapcsolatba kerülni, hogy lelkemet áthassa zenei, gondolati ritmusa. Ha a fordítást

olvasva ugyanazokat a lelki rezdüléseket érzem, mint eredetijének befogadásakor, az azt jelenti, hogy „lengyelítése” sikerült. Természetesen nemcsak az eredeti szótagszámról és rímképletről van szó. Ha az ember e formai elvárásoknak eleget tesz is, attól még elveszhet az eredeti vers művészi ereje és szépsége. Látszólag ugyanolyan, csak éppen az eredeti műben lüktető élet hiányzik belőle. Olyan, mint a kitömött madár, mindene van, ami kell, még szárnya is, csak éppen repülni nem tud. A költészet fordítójának a verset saját anyanyelvén kell újra- és újjáteremteni. Amikor így sikerült a magyar költészet egy-egy nagy versét lengyelül új életre keltetem, boldog vagyok.

Ha felsorolnánk, mit ültetett át lengyelre, beleértve Bibó István válogatott műveinek 800 oldalnyi szövegét is, azt hihetnénk, hogy Ön fordító. De kiadta a nagy sikert aratott Magyar művelődéstörténetet, és számos kötete jelent meg a lengyel irodalomtörténet tárgykörében is. Tizenegy éven át volt a Lengyel Tudományos Akadémia Irodalomkutató Intézetének tudományos igazgatója, bölcsészeti főiskolát alapított, amelynek négy éve a dékánja. Hogy tud megbirkózni e feladatok sokaságával úgy, hogy a maga által felállított mércéből, színvonalból nem enged.

Kiérződik szavaiból a szeretet-teljes elismerés. Zavarba hoz vele. Nem gondolom ugyanis, hogy mindaz, amit teszek, kivételes volna. Szeretem, amit csinálok, s a kutatói szenvedélyem mit sem csökkent az idő múlásával. Az pedig, hogy irodalmi és művelődéstörténeti művekkel mulathatom az időmet, őszinte öröömre, meglelégedésemre szolgál. Ami pedig a magyar kultúrát illeti, minél mélyebben megismerem, annál inkább izgalommal tölt el és vonz. Nemcsak a remekművei okán, hanem még azoknak a munkáknak a sajátos hangulata, íze miatt is, amelyek művészileg nem mindig tökéletesek. Sajátos helyet foglalnak el a magyar irodalommal töltött mindennapjaimban azok az írók, akikkel alapvető gondjaim vannak. Közülük az egyik legnagyobb – a művészi munkássága által előhívott gon-

dokat illetően – Ady Endre. Tudásom az ő esetében hosszú évek óta konfliktusban áll költészetének befogadásával. Tudom, hogy nagy poéta, költészetének magyarországi recepciója is szükségszerűen erről győz meg. Feltételezem, hogy megítélésében nem tévedhetnek honfitársai, legyen szó akár kiváló költőkről, akár jelentős esztétákról. Régóta érzem Ady költészetének magyar magábanvalóságát és sajátosságát, de az újabb és újabb olvasása se teszi lehetővé, hogy legyűrjem azt az érzést, hogy mesterkéltség és pozőrség, mondhatni valamiféle „stílusgőg” hatja át. Legalábbis elmondhatom, hogy egyetlen nagy magyar költő se hoz annyira zavarba, mint Ady. De él bennem a remény, hogy végül rájövök Ady sejtelmes költészetének nyitjára.

Tudom, félig elkészült Petőfiről írt monográfiájával, s tervezi Kossuth életét és munkásságát bemutatni. Mi ragadta meg a magyar szellemi és politikai gondolkodás e két nagy alakjában?

Az igazat szólva, a könyvet, mert monográfiáról beszélni talán túlzás, alapjában véve már megírtam Petőfiről. Egyfajta hiányérzet miatt azonban nem szeretném ebben az állapotában kiadni. Az vele a gondom, hogy Petőfit mint nagy költőt mutatom be, de a versidézetek ellent mondanak ennek. A csonthártya érzékeny külföldiek, mint Heine, észrevették és megéreztek, hogy Petőfi az egyszerűség és természetesség kifejezésének óriása. Annak, amit legnehezebb fordításban visszaadni. Úgy vélem, hogy az európai romantikán belül, jól elkülöníthető annak közép-európai változata, ami egyébként alig ismert, de új és eredeti elemei révén nagyon lényeges a romantika egésze szempontjából. Arra törekszem, hogy Petőfit ebben az összefüggésben mutassam be: eként egyike a középeurópai romantika legnagyobb képviselőinek, jelképeinek.

Kossuth viszont régóta a nagyszerű és viharos 19. század egyik legnagyobb személyisége számomra. Kivételes tehetségét megannyi ragyogó tulajdonságjegyek tették szinessé: alapos elemző és stratégia, s karizmatikus vezéregyenység, magá-

val ragadó szónok, s erkölcsileg rendíthetetlen jellem volt egy személyben. Ráadásul nélkülözte azokat a nyomasztó arisztokratikus jegyeket, amelyek nagy kortársait – legyen akár Széchenyi Istvánról, akár Adam Jerzy Czartoryskiról szó – bizonyos fokig megbéklyózták. Lehet, hogy apróbb dolgokban hibázott, legyen szó akár az 1848/49-es magyarországi lengyel légionisták iránti bizalmatlanságáról, de a nagy ügyeket illetően, mindig igaza volt. Ebben a vonatkozásban teljesen osztom Bibó István Kossuthról vallott messze elismerő véleményét.

A Bethlen Gábor-díjjal kitüntetett Krzysztof Czyżewski szellemi arcképmássága

A Sejny-i „Határvidék Központ” tevékenysége

A varsói magyar nagykövetségen, ahol kulturális tanácsosként dolgoztam, 1991 márciusában fiatal házaspár keresett fel: Kszysztof Czyżewski és felesége, Małgorzata. A bemutatkozás során megtudtam, hogy Krzysztof Czyżewskit most nevezték ki a litván határ menti kisvárosban, Sejnyben alapított intézet, a „Művészetek, kultúrák, népek” Határvidéke Központ és Alapítvány igazgatójának. Az intézményt lelkes fiatalok – többségükben a világhírű Gardzienice Színház és körének tagjai – kezdeményezésére hozták létre a Suwałki vajdaság kisebbségi kérdésekre, a régió etnikai problémáira érzékeny, kultúrának elkötelezett vezetői, akik híven képviselték a Mazowiecki-kormány nemzetiség- és külpolitikai elveit. Czyżewski és barátai elképzelésének állami szintű felkarolását nyilván az is segítette, hogy szellemi és erkölcsi tekintélyével az itteni „kishaza” két nagy szülötte, Czesław Miłosz és Andrzej Wajda is mögéjük állott. Az egyébként poznańi származású és a Varsói Egyetemen lengyel szakon végzett Krzysztof Czyżewski érdeklődését az irányította a határvidékközpont nevében is tömören megfogalmazott kérdésekre, hogy a Gardzienice Színház kelet-lengyelországi vándorlásai során ukrán, belorusz, óhitű orosz, mi több, tatár falvakban is megfordult. Tagjai rádöbbenhettek, hogy Lengyelország nem az a „tisztá” nemzetállam, mint ezt a hivatalos politika hirdette, s amelynek – ki-, be-, át, és össze-visszatelepítésekkel – létrehozására a kommunisták 1945 után oly büszkék voltak. Czyżewskiék meggyőződhetnek róla, hogy a szülőföldet, a szűkebb pátriát és a valóságos hazát a nemzetiségek jelenvalóság szellemileg izgalmasabbá teszi, kulturálisan gazdagítja, (ott)létük az egyén, a személyiség számára inspirálóbb, mint ha az országot csak egyetlen, a „saját” nép lakná.

Krzysztof Czyżewski képtelenségnek tartotta a „művészek, kultúrák, népek” határvidékét aláaknázó etnikai, vallási, nyelvi ellentéteket. Különösen abszurdnak érezte a litván–lengyel gyűlölködést, annál is inkább, mert tisztában volt annak történelmi gyökereivel, jelenbeni politikai okaival. Ezért választotta tudatosan intézménye terepének – topográfiailag – a litván határ közelségét, Litvánia szomszédságát, a lakosságát tekintve egyharmad részben litván kisvárost, Sejnyt.

Krzysztof és Małgorzata elkötelezettségükkel és céljaikkal mintha szentképből léptek volna elő azon az emlékezetes tavaszi délelőttön. Figyelmüket magyar szakot végzett barátnőjükön, a szintén a Gardzienice Színházhoz kötődő Iza Szyszkowskán kívül a kelet-galíciai Stanisław Vincenz és a vilnai Marian Zdziechowski irányították Magyarországra. A 20. század legnagyobb lengyel esszéistája 1940 és 1946 között Magyarországon élt mint menekült. Nógrádverőcei otthonát csak a Duna választotta el Áprily Lajos klastrompusztai nyári lakától. A szellemi rokonságon kívül a valóságos szomszédság is összefűzte őket. Vincenz magyar esszéi – *A Duna kapuja*, *Hódmező*, *A barátság adománya* – bizonyítják, hogy a külföld szülöttei között aligha találni még egy embert, aki hozzá hasonlóan áthatóan és belülről látta a magyar társadalmat, történelmet és kultúrát. Marian Zdziechowski elsősorban a 19. század magyar históriájának alapos ismerője, aki oly személyesen tud szólni Széchenyiről, mintha társaul szegődött volna európai utazásai és honi mindennapi munkája során. Vincenz, Zdziechowski, Czesław Miłosz... és Krzysztof Czyżewski egyként a tolerancia, a regionalizmus, a „kis hazák” eszméjének híve.

Miután Krzysztof és Małgorzata vázlatosan körvonalazták, hogy központjuk mivel szeretne foglalkozni, s terveik megvalósításához támogatást kértek, rögtön megvillant előttem, hogy a klasszikus erdélyi szellemiség keresztelővizében kellene a határvidékközpont munkatársait megmeríteni. Néhány hónap múlva a Kriterion Könyvkiadó és Alapítvány igazgatója, H. Szabó Gyula lelkes támogatásának, Balázs Lajos néprajztanár

és mások önzetlen segítőkészségének köszönhetően tíznapos művelődéstörténeti, kisebbségi kérdésekkel, kultúrákkal, egyházakkal foglalkozó tábor szerveztek a határvidék-alapítvány kilenc munkatársának Csíkszeredán. Czyżewskiék Kolozsváron és a Kalotaszeg egy részén, valamint a Székelyföldön kívül a bukovinai lengyel falvakat is bejárták.

A transzszilván gondolkodással, mentalitással való megismerkedés személyes élménye is hozzájárult hazai programjuk kialakításához. 1992 februárjában Krzysztof Czyżewski már ennek birtokában tett újabb erdélyi körutat. Kapcsolatait önmaga építette tovább. Pontosan úgy, ahogyan mi annak idején, a hatvanas évek végén tettük: címről címre, kézről kézre adva. Visszatérve Lengyelországba a Kárpát-medence magyar kisebbségeinek bemutatását ütemező, naprakész programot tett le az asztalra.

A határvidékközpont *A régmúlt emlékezete* címmel még 1991 őszén kezdeményezett egy hosszú távú rendezvénysorozatot, amelynek célja a kelet-közép-európai kisebbségi régiók és kultúrák megismertetése volt. Bevezetőül a lengyel–litván–belorusz határvidék múltját és jelenét, etnikumait és kultúráit mutatták be. Az egy hétig tartó találkozón nemcsak a helybeli litvánok, fehéroroszkok, óhitű oroszok, cigányok, ukránok képviselői vettek részt, hanem a szomszédos országok meghívottjai is, beleértve a határon túli lengyelek küldötteit. A találkozó helyszínéül szolgáló Fehér Zsinagóga – a régió meggyilkolt zsidóságára emlékeztető jelképes köhalommal – az ókori görög városok piacterének hangulatát idézte, ahol napfényes nyugalommal eszmét lehetett cserélni, nem kellett egyetérteni egymással, de illet megfogalmazni, megérteni a másikat. A türelem és a szeretet sajátos légkörének köszönhető, hogy Czyżewskiék a nem kis feszültségekkel terhes lengyel–litván politikai viszony ellenére – a litván értelmiségén kívül – a vilnai kulturális minisztériummal is jó kapcsolatot építettek ki, megnyerték terveik támogatásához a befolyásos ukrán gondolkodó elit egy részét, és szellemi bázist teremtettek Oroszországban. Mindinkább a Czyżewski által vezetett

központ volt az a klasszikus európai szellemiségű intézmény Lengyelországban, amelyre – a térség szövevényes kisebbségi kérdéseinek felkarolása miatt is – hivatkozni lehet, és nemegyszer hivatkozott is a lengyel kormány. Így természetesnek tekinthető, hogy Krzysztof bekerült Lech Wałęsa köztársasági elnök szűkebb kulturális tanácsadó testületébe, s mondhatni – a Jagelló-kor tolerancia hagyományait felelevenítve és megtestesítve – önkéntes utazó nagykövete lett a Baltikum és Adriatikum közötti térségnek, nem riadva meg a Boszniában ropogó fegyverektől sem.

1992 májusában *A régmúlt emlékezete* rendezvénysorozatban a határvidékközpont a lengyel historiához is kötődő történeti–földrajzi táj, Erdély magyar, szász, román, zsidó kultúráját tervezte bemutatni *Siedmiogród–Transsylvania–Erdély–Siebenbürgen* címmel – mindenekelőtt a kisebbségek valóságos és szellemi létére helyezve a hangsúlyt. Hinnem kellett benne, hogy a nagyszabású terv sikerül.

Megdöbbsentem, mi minden bele nem fért az 1992. április 30-tól május 9-ig tartó programba, amelyre a határvidékközpont több mint hatvan embert hívott meg Romániából és Magyarországról: Kolozsvárról, Marosvásárhelyről, Sepsiszentgyörgyről és Bukarestből, valamint Budapestről. A rendezvény költségéhez az Illyés Alapítvány nem kis összeggel járult hozzá, de a költségvetés háromnegyed részét lengyel alapítványok fedezték.

A Lengyelország tizenöt városát átfogó tíz napig tartó rendezvény mindenkit a hétköznapiak fölé emelt, elvarázsolt. Pedig ami történt, a világ legtermészetesebb dolga volt. Összegyűlt vagy tíz ország tíz-egynéhány nyelven beszélő több száz polgára, és jól érezte magát. A Fehér zsinagóga énekes-táncos műsorai kivilágos-kivirradtig tartottak, a közönség bevonásával átalakultak sajátos hangulatú táncházakká. Az érzelmekben visszafogott *Gazeta Wyborcza* munkatársa, Marek Cichy hosszú cikkben számolt be *A régmúlt emlékezete* rendezvényeiről. „Az Erdéllyel való találkozás nagyszerű esemény volt. Egy nagyvárosban nem lett volna ilyen hangulata” – összegezte tudósítását.

A rendezvények háttérdíszleteit Plugor Sándor grafikus-, Miklós Mária festő- és Marek Skorupski fotóművész kiállításai alkották. Az utóbbi az 1991-es nyári csíkszeredai táborozás során készült erdélyi fényképeit mutatta be. Fellépett az Ökrös együttes és Berecz András, Fodor Sándor „Netti” és Menaszkes Márton, Kallós Zoltán és Birinyi József. Előadást tartott többek között Szokoly Elek filozófus, Szabó Zsolt, a *Művelődés* főszerkesztője és Spielmann Mihály történész, a Teleki Téka munkatársa, valamint Kiss Gy. Csaba, a Közép-európai Intézet igazgatója, Engelmayer Ákos, a Magyar Köztársaság varsói nagykövete. A legnagyobb sikert a Bogáncs együttes aratta. Lengyelországban ismeretlen az az élő, a magyar ifjúság egy részének szellemi arculatát meghatározó tánc kultúra, amelyet a kolozsvári Brassai Líceum diáksága nemcsak minden este bemutatott, hanem tanított is a közönségnek. Legmeghatóbban a puński litván iskolás gyerekek fejezték ki hálájukat: kilométeren át futottak búcsút intve a „bogáncsosok” távozó busza után. A litvánok által lakott kisváros nemzetiségű tannyelvű gimnáziumában kisebbség találkozott kisebbséggel, s ezáltal többségnek érezhette magát. A bogáncs együttes lenyűgöző előadásaink és sikereinek hatására tűzte ki célul Krzysztof a Magyarországon negyedszázados múltra visszatekintő tánc ház-mozgalom lengyelországi adaptálását.

Az erdélyiek Északkelet-Lengyelországot „megrengető” tíz napjáról – a magyar nyelvű sajtón kívül – kétszer félórás műsort készített és sugárzott az MTV1, riportban számolt be róla a kolozsvári és a bukaresti tévé és rádió magyar adása. A határvidék-központ videotéka-archívuma huszonöt órányi szalagon rögzítette a rendezvények legtanulságosabb részeit.

Annak bizonyosságául, hogy egyetlen ember is milyen sokat tud tenni, 1992 májusa óta mindig Krzysztof Czyżewski alakja jelenik meg előttem, aki előadóként, vitavezetőként örökös úton-léte ellenére is maga a megtestesült nyugalom. Az ács jut eszembe róla. Harmincéves koráig alig tudunk róla valamit. Legfeljebb annyit, hogy dolgozott. Miért is volna zaklatott az, aki jót cselekszik? Belső békénket az elvégzett munka, a jótett táplálja. Amiért nem várunk semmit.

„És másnap kezdetét veszi az emlékezés”

a 2007-ben elhunyt Ryszard Kapuścińskira

Ryszard Kapuścińskiról az 1970-es évek közepén hallottam először Lengyelországban. *Futballháború* című könyvét méltatta egy, amúgy a felvilágosodás korával foglalkozó lengyel irodalomtörténész. Dicsérte a riportkötet írójának nyelvi igényességét, mondatainak költői tömörségét. Nemsokkal ezután, 1978-ban láttam Andrzej Wajda *Érzéstelenítés nélkül* című filmjét, amelyben Kapuściński saját szerepét játssza el, azt a világhírű utazó riportert jeleníti meg, aki a harmadik világról, kirobbanó forradalmakról, menetrendszerű katonai puccsokról több ízben elsőként adott hírt, elismerést szerezve így a Lengyel Távirati Irodának is, amelynek 1956 óta kisebb-nagyobb megszakításokkal évtizedeken át az alkalmazásában állt. A filmbeli riportert a rendező, Andrzej Wajda játszotta, aki megkérdezte, hogy riportalanya került-e kivégző osztag elé. Négy-szer vagy ötször is – hangzott a válasz...

Kapuściński ekkor még messze állt a világhírtől, amelynek kezdetét *A császár* című regényének amerikai kiadása jelentette. A könyv megírásáról azt vallotta, hogy élete legnyomasztóbb alkotói élménye volt az a négyszeri, ötszöri nekifutás, amellyel az első változatok ötven-hatvan oldalának tűzbevetése után rá nem talált *A császár* első mondatára a miniszterek cipőit rendszeresen levizelő uralkodói pincsikutyáról. E mondat birtokában egy lendülettel rövid idő alatt pontot tett a rendhagyó riportregényre, amely Hailé Szelasszié etiópiai császár uralmáról szól. A mű a fikció és a tények sajátos ötvözete, és egyben formázó mintája a zsarnokság működési mechanizmusának is.

A zsarnoksággal kapcsolatos személyes élményét a pokol bugyrából hozza magával Kapuściński. Hét és fél éves, amikor hazája 1939 szeptemberében áldozatul esik a Lengyelországgal szövetséges Anglia és Franciaország közönyétől kísért hitleri és sztálini osztozkodásnak. Pinszk, a szülőváros, amelynek

főterén pravoszláv cerkóv, katolikus templom, zsinagóga évszázadok óta békésen megfér egymás mellett, a Szovjetunióhoz kerül. Rövidesen kezdetét veszi a lengyel lakosság elhurcolása Szibériába. Kapuściński apjának menekülnie kell, s követi őt a maradék család is, hogy majd Varsó közelében találjon ideiglenes otthonra. 1941 nyarán átmenetileg a hitleristák lesznek Pinszk urai, ami a városka zsidó lakosságának kiirtását jelenti. Az írónak az a régóta dédelgetett terve, hogy gyermekkorának világát megírja, vagyis Kelet-Európa romos falára az emlékezés különféle színű, formájú etnikum-, kultúra-, nyelv- és ima-mozaiklapocskáival kirakja Pinszket és vidékét, most már örök álom marad.

Nap mint nap információk áradatában fuldoklunk, lényegtelen hírek, közlemények özöne sodor magával bennünket. A semmitmondás áldozatai vagyunk, s így leszünk apránként magunk is semmitmondók – a szó mindkét értelmében. Ryszard Kapuściński rendhagyó riportkönyveit az teszi különlegessé, hogy gondolkodásra serkentő impulzusoktól lüktetnek, a létezés, a mindennapok klímája hatja át őket. Kapuściński ezért tudja egy rövid mondatban összefoglalni az 1980 augusztusában színre lépő Szolidaritás-mozgalom lényegét: lázadás az emberi méltóságért. Nem azt írja le, hogy a rendőrség miként ver szét egy tüntetést, hanem a tüntetés után elnéptelenedett teret érzékelteti egy üres tolószékkel a horizonton, megtaposott zászlóval a látóterünkben.

Kapuścińskinak *A birodalom* című könyvéből jobban megértjük a Szovjetunió széthullásának okait és folyamatát, mint történészek, politológusok elemzéseiből. Persze Kapuściński ismerte a birodalmat hatvanas évekbeli apogeuma idején is. Volt szeme a hajszálrepedések meglátásához, s bátorsága ahhoz, hogy a szovjet muzulmán népek demográfiai mutatóiból már akkor következtetéseket vonjon le.

A kilencvenes évekre Kapuściński a világ egyik leghíresebb, legolvasottabb írója lett. Ez kötelezővé tette számára, hogy két-három évenként új könyvet tegyen le a kiadók asztalára. Egyiken se érezhető a fáradtság jele. *Az ébenben* tud újat

mondani Afrikáról, a harmadik világról, amelynek fogalmát nem szűkíti le a szokásos *fejlődő, elmaradott, felszabaduló* jelzőkkel. A „harmadik világ tulajdonképpen behatárolhatatlan, mindenütt megtalálható...” Egyre inkább rádöbbenhetünk, hogy nálunk és bennünk is...

1982-ben járt először Magyarországon, amikor *A* császár című könyvéből készült monodrámát Magda Tereza Wójcik előadásában bemutatta a budapesti Lengyel Kulturális Központ. Ezt követően 1984 februárjában Edward Stachurára emlékeztetett Lakiteleken, de volt szerzői estje az Eötvös Kollégiumban is. 1986 novemberében az Eötvös Klubban rendezett kiállítást a harmadik világban készült riport-fényképeiből. (Legbüszkébb arra volt, hogy tagja a Lengyel Fotóművészek Szövetségének.) A kiállítást a meghívó szerint Csoóri Sándor nyitotta volna meg. A korszak talán legképmutatóbb honi ideológiai alnacsalnyikja, Knopp András az utolsó pillanatban mindent elkövetett, hogy Csoóri Sándor ne szerepelhessen... Legyen például beteg... Amikor ez Kapuściński tudomására jutott, közölte, hogy máris leszedeti a képeket, s utazik haza. A kiállítás így az eredeti elképzelés szerint nyílt meg.

A kecskeméti folyóirat, a Forrás jóvoltából, amely minden könyvét frissiben folytatásokban közölte, már az 1980-as évek végétől – a fordító, Szenyán Erzsébet gyors és remek munkájának köszönhetően is – rendre megismerhettük legújabb munkáit: az immár hat kötetet kitevő *Lapidárium* történetfüzéreit, aforizmagyűjteményeit. 2008 elején az ezredforduló táján írott, sokak által legjobbnak tartott művelődéstörténeti kaleidoszkóp-könyve, az *Utazások Hérodotoszsal* látott napvilágot.

A jövő fehér fala előtt álló és élő lengyelbarát magyar költő

Bella István, 1940–2006

Amikor 1964 februárjában elsős diákként bekerültem az Ötvös Kollégiumba, meglepett, hogy mindenütt költőbe ütközöm: folyosón, nagytanulóban, könyvtárban, hálójelyen s főként a közeli borozókban: a Mészölyben, a Kisborostyánban és a Villányi út eleji pincében. Apránként kisebbrendűségi érzés alakult ki bennem, mert engem csak a történelem érdekelt: nem írtam verset, s erre mentséggént azt sem hozhattam fel, hogy a versolvasók közé sem tartozom. Megtudtam azt is, hogy a bölcsészkar legnagyobb poétái – Rózsa Endrén kívül – nem a Ménési úti ősi kollégiumban laknak, amelynek az egyik épület-szárnyában az Irodalomtörténeti Intézet is berendezkedett az ötvenes évek közepén. (De emiatt még nem ment el a diákok kedve a versírástól.) Ekkor hallottam először Bella István, Utassy József, Ágh István nevét. Belláról mondták, hogy „különc”, mert sohasem lakott egyetemi kollégiumban, valahol a városban vagy Érden vett ki albérletet. Így jószerével azt is gondolhattam, hogy sohasem találkozunk.

A következő év elején azonban egy általam történelminek érzékelt esten megismerhettem őt. 1965 januárjában a diákbizottsági ügyek csütörtök esti megbeszélése során az igazgatói irodában tartózkodtam, ahol társam, a kivételesen prózáíró és nem költő Kiss Sándor említést tett arról, hogy a karácsony előtt megjelent *Tiszta szívvel* című bölcsészkar irodalmi lap bemutatkozó száma körül máris rosszindulatú félreértések gyűrűznek, de a vizsgaidőszak lehetetlenné teszi, hogy épp az érintettek, a szerzők és a legközvetlenebb olvasók beszéljék meg a folyóiratot. Tóth Gábor igazgató úr mit sem sejtve a következményekről, azt javasolta a diákbizottságnak, hogy a tavaszi szemesztert a *Tiszta szívvel* folyóiratról megrendezendő vitaesttel nyissa meg a kollégium. Mire a lap kapcsán a párt-

közponon is átzúduló és felerősödő és a Szabad Európa Rádió által még nagyobbra habosított irodalmi-politikai botrány tájtéka az igazgató úr arcába csapott, a rendezvényt már nem lehetett lemondani. Vagy háromszázötvenen-négyszáz-an zsúfolódtunk össze a kollégiumi nagytársalgóban, amelynek első széksorát komor arcú bőrkabátosok foglalták el, akik nem hagyták magukat igazoltatni, jóllehet végül olyan döntést hozott a diákbizottság, hogy a vitán csak bölcsészhallgatók vehetnek részt, idegenek nem. A bőrkabátosok arra céloztak, hogy ők nem idegenek, mert mindenkit ismernek. A hozzászólások közül számomra Bella Istváné és Utassy Józsefé maradt a legemlékezetesebb. Bella a bevalatlan múltból, a torz történelmi tudatról és 1944. március 19-e és következményei ma is szívünket perzselő szégyenbillojáról beszélt, Utassy pedig a József Attila-i gondolat kapcsán – „*az igazat mondd, ne csak a valódit*” – arról szólt, mi a sorsuk azoknak a költőknek, akik az igazság kimondását magától értetődőnek tartják: elhallgatás és elhallgattatás.

Megrendített szókimondó bátorságuk. Róluk elhittem róla, hogy költők, noha addig egyetlen sorukat sem olvastam. Megtudtam azt is, hogy mindkettejük apja odaveszett a háborúban, s a sorsközösség érzése testvéri közelségbe hozta őket hozzám.

1965 őszére nagyot fordult velem a világ, amelyet váratlan gyorsasággal és szenvedéllyel a költészet töltött ki. Az első verseskötet, amelyet egy szuszra elolvastam, Bella István 1966-ban megjelent bemutatkozó kötete, a *Szaggatott világ* volt. E vékonyka kötet *Csak aki olyan fiatal* című nyitóversét, mint annyian mások, én is személyes vallomásomnak éreztem, az *Utóirat egy szerelemhez* című nyolcsorosát pedig a legszebb szerelmesversnek, amelynek hangulatában az elmúlás sodrósomorúsága fölé keskeny fénypallót vet a szerelemben fájó örökélet utáni vágy.

Csak most, halála után verseit újraolvasva döbbsentett meg, hogy következő kötetének, *Az ifjúság múzeumának*, amely a *Szaggatott világnál* is nagyobb visszhangot váltott ki, utolsó

négy verse közül három – *Aztán, Úgy képzelem, Ha elmegek* – a halálról szól. (A sorrendben egymás követő címek is kiadnak egy verssort.) E személyes költői gyászjelentésekben ott lüktet József Attila és Nagy László fájdalmas, szelíd ihlete is:

AZTÁN

elkaszálnak a szél,

elfürészelhet a nap.

Zölden, szabadon kinövök a földből.

Csigolyáim fölszállnak, mint a harmat.

Gyöngysor leszek a nap nyakában.

Nők szájában fehér nevetés.

Nincs mit szégyenlenem.

A jövő fehér fala

előtt álltam és éltem.

Az *éltem* fogalmát áthatja a *dolgoztam* is. Erről nemcsak verses-könyvei, zenés mesedarabjai, szertartásjátékai tanúskodnak, hanem műfordításkötetei is. Érdeklődésében kitüntetett helyet foglal a finn-ugor népek költészete mellett a lengyel irodalom. Ez utóbbi tény emelte személyes ismeretségünket a barátság közelébe. Bella István az orosz mellett jól megtanult lengyelül, amikor az ezerkilencszázhatvanas, -hetvenes évek fordulóján – Lázár Ervinnel együtt – hosszabb időt töltött Varsóban. Julian Tuwim, Konstanty Ildefons Gałczyński költészete, Adam Mickiewicz *Ősök* című drámája iránt akkor lobbant fel az őket magyarul újrateremteni akaró érdeklődés.

Az 1990-es évek végén szólt, hogy vállalam el az *Ősök* ellenőrző szerkesztését. Példaadó az a műgond, lelkiismeretesség – bár ezzel „csak” a Balassi Bálint által megalapozott és Arany János által hitelesített magyar műfordító hagyományokhoz maradt hű – amelylyel a lengyel dráma minden egyes sorával bánt. Mintha saját verset, verseket írt volna.

1997-ben Varsóban nemzetközi irodalmi napokon vettünk részt. Pista tolmács nélkül beszélt. Nagy sikert aratott kissé archaikus lengyeliséggel, mickiewiczzi költői veretességgel előadott hozzászólásával. A sors rendelése folytán 2004 szeptemberében az Uralon

túli „Voguliában-Osztjákiában” is együtt jártunk a finnugor írók világtalálkozóján, ahol igazi medveéneket hallhattunk egy vadásztól, aki egy hétig tartó csónakút után jutott el az 540 ezer négyzetkilométert kitevő autonóm terület fővárosába, Hanti-Manszijszkba. Mi is hajókáztunk az őshaza folyóin: az Obon és az Irtiszen. A békés szibériai élmények új energiákkal és tervekkel töltötték fel Bella Pistát... És most? Most valósággá vált – és váljon mennyországi sakkjátszma-valósággá is – az, amit az *Arccal a földnek* című 1991-ben kiadott kötetében a *Karácsonyi versben* megírt:

*Istennel játszom. Már mióta
játszik az Isten velem.
Karácsony este van. Ezer év óta.
Ülünk egy csöndes szegleten
valamely világ zugában.
Játszom Istennel s ő velem.*

Függelék

Az eltékozolt lehetőségekkel szembesülve

Kultúra, politika, erkölcs Közép-Európa múltjában és jelenében – a csatlakozás előestéjén?

Előadásom kulcsszavai a kultúra és a politika, leszögezve azt, hogy a diplomácia a politikai és a kulturális cselekvés fogalmait egyaránt áthatja. Persze tisztában vagyunk vele, hogy egymáshoz illesztve e két fogalmat, a rossz emlékü kultúrpolitika keveredik ki belőle, amely Illyés Gyulának a hattyúnyakú görénnyt juttatta eszébe, tudván, hogy a kultúra semmilyen körülmények között nem lehet ideológiai monopólium s az annak jegyében folytatott politika kiszolgálójává. Az 1970-es évek derekán kultúra és politika kapcsolatára másként világított rá a Göttingai Egyetem egyik előadója nekünk, Közép-Európából érkezett hallgatóknak. Arról beszélt, hogy az akkori közelmúltban, tehát az 1970-es évek első felében, Tuniszban egyik-napról a másikra megszüntették a gimnáziumokban és az egyetemeken a német nyelv oktatását – pénzhiányra hivatkozva. A Német Szövetségi Köztársaság kultúrpolitikai elveitől vezérelve – így az előadó – magára vállalta a tuniszi iskolákban német nyelvet oktató tanárok fizetésének folyósítását. Az utóbbi esetben a kultúrpolitika sajátos kultúrdiplomáciát jelentett.

A kultúra közösségmegtartó erejét és a politika drámai változásainak közösségpusztító következményeit példázhatja a lengyel–litván állam három felosztása 1772 és 1795 között. Éppen az első felosztás sokkja indított el olyan kulturális mozgalmat, amely az irodalomszervezésen, az irodalom magas szintű művelésén, könyv- és folyóirat-kiadáson, közkönyvtár-, és színházalapításon kívül az oktatás megreformálását, iskolahálózat kiépítését és a tankönyvkiadást is magában foglalta. E lázas, nagy tömegeket mozgósító tevékenység szellemi tüze hevítette azt a nemzedéket, amely 1791. május 3-án a lengyel reformkor lezárásaként (Európában iránymutatóan, még a

francia előtt) korszerű alkotmányt szavazott meg. Az ezt megelőző két évtizeden át tartó kulturális munka olyan alapot teremtett, amelyen állva a lengyel nemzet túl tudta élni országának feldarabolását, vagyis a lengyel nemzet, kultúrájának is köszönhetően, megőrizte azonosságát.

Sajátos alakja ennek a korszaknak az 1770-ben született Adam Jerzy Czartoryski herceg, aki gyermekkorát a felvilágosodás korának egyik lengyel kulturális központjában, Pulavában töltötte. II. Katalin a Nemesi Köztársaság második felosztása után az arisztokrata ifjút, öccsével együtt, túszként Szentpétervárra hurcoltatta, ahol együtt nevelkedett az ifjú korában liberális eszmékkel kacérkodó majdani I. Sándor cárral és egy Nyikolaj Novoszilcov nevű előkelő ifjúval. Ennek tudatában nem meglepő, hogy a lengyel Czartoryski 1803-tól néhány éven át Oroszország külügyeinek irányítója volt. Megbízásakor a következőket jegyezte meg uralkodójának: „...a politikát nemcsak az érdek, hanem az erkölcs is irányítja, ami azt jelenti, hogy a politika elé nemcsak becsületes és méltó célokat kell állítani, hanem e célok eléréséhez megfelelő eszközöket is kell alkalmazni.” Ehhez még azt is hozzáteszi: „...a cél az állam jóléte és biztonsága.”

Amióta az emberi társadalmak történetét írás rögzíti, vita folyik arról, hogy a politika és az erkölcs egymáson áttetsző, legalábbis egymást megtűrő fogalmak-e, vagy egymáshoz való viszonyuk olyan, mint a tűzé és a vízé. Ez utóbbi szerint a politika elé sohasem kerülhet az „erkölcsös” jelző. A 20. század szinte teljes története – leszámítva az utolsó másfél évtized rendszerváltoztató eseményeinek (de nem következményeinek) többségét térségünkben – azt bizonyítja, hogy az erősek kíméletlen érdekérvényesítése nem állja ki a morál szakítópróbáját. Egyik legcinikusabb példája ennek az a tény, hogy Sztálin a Katyńban és más táborokban fogva tartott tizenötezer lengyel hadifogoly tisztnek és rendőrnek a saját maga által elrendelt lemészárlását, a náci Németország szám-lájára írandó, fel akarta vetetni a nürnbergi vádpontok közé. Elképzelhető, hogy Anglia és az Egyesült Államok mennyire

megrémült az egész nürnbergi pert hiteltelenné, kompromittálónak tevő ördögi ötlettől. Ez utóbbi győztes hatalmak ugyanis – bár jól tudták, kit terhel ezért a tömeggyilkosságért a felelősség – politikai érdekből mindaddig fenntartás nélkül asszisztáltak szövetségeseik Katyn-nal kapcsolatban rendezett színjátékához. A katyni tömeggyilkosság végül kikerült a náci bűnöket tetéző vádpontok közül.

A Csehszlovák, majd Cseh Köztársaság volt elnöke, Václav Havel, akit 1992-ben a Wrocław Egyetem díszdoktorává választott, ez alkalomból tartott előadásában azt fejtegette, hogy a politika mindaddig zsákutcába vagy egyenesen tragédiába viszi a kisebb és a nagyobb közösségeket, népeket, nemzetiséget, az emberiséget, ameddig azt nem irányítják morális elvek is. Napjaink feladata mondta ő, hogy a politikát és az erkölcsöt mint rokonfogalmakat hitelesítsük. Részben hasonló tartalmú volt az a beszéde is, amelyet 1998 elején a Cseh Köztársaság Parlamentjében tartott: „Ha nem vagyunk az erkölcsi rendnek mint az emberi együttélés alapelvei iránti tisztelet forrásának (...) feltétlen hívei, nincs esélyünk a nyugalomra, a stabilizációra, a közmegelegedettségre és a sikeres fejlődésre. Ma sokkal inkább, mint eddig bármikor – meg vagyok győződve róla, hogy nekünk mindnyájunknak, kiknek befolyásunk lehet a hazánkban kialakult helyzetre –, magunkénak kell vallanunk ezen elveket, és arra kell törekednünk, hogy ők legyenek a napi politikában is irányadók.” Hogy ezeket az elveket a gyakorlatban milyen nehéz követni, éppen annak a lehetőségnek az eltékozlása jelezheti vagy bizonyíthatja, amely a „Visegrádi Hármak”, majd „Visegrádi Négyek” tényleges együttműködésében rejtett. Igen, ez a lehetőség teljességgel kihasználatlan maradt. Havel köztársasági elnök fentebb idézett beszédében erre is kitért: „Úgy vélem, legfőbb hibánk a gög volt. Annak következtében, hogy nálunk a transzformációs folyamatok 1989 novemberétől úgy mentek végbe, hogy nagy politikai változások nem akadályozták, bizonyos szempontból előbbre tartottunk, mint mások – legalábbis úgy tetszett, hogy előbbre

tartunk. És ettől a fejünkbe szállt a dicsőség. Úgy viselkedtünk, mint az eminensek vagy az elkényeztetett gyerekek, akiknek joguk van mások fölé emelkedni és felülről kioktatni őket. Ez a gőg a fura módon kialakult provinciális kispolgárisággal vagy elmaradottsággal párosult. Megtorpedóztuk például a közvetlen szomszédjainkkal való szoros együttműködést – a visegrádiakra gondolok –, mivel úgy véltük, hogy jobbak vagyunk, mint ők.”

Pedig a rendszerváltoztatás kezdetén, még ha erőtlenül is, megfogalmazódott az a tétova igény: mi lenne, ha a három ország (akkor még Csehszlovákia létezett) egymást támogatva, egymásért kiállva, az egymás iránti szolidaritásukat külpolitikájukban is kifejezve, ha nem is tömbként, de együtt lépne be az Európai Unióba. Mi több, egy ilyen közös hozzáállást a csatlakozás diktálta feladathoz mintha az Európai Unió is szívesen látott volna. Más történt. Nyoma sem volt az egyes visegrádi országokban megfogalmazott közép-európai koncepcióknak. Magyarországon is csupán egy-egy évet bekarikázó kulturális kampányrendezvényeknek lehettünk tanúi. Bemutatták a magyar kultúrát Brüsszelben, Krakkóban, Franciaországban, Angliában, de kérdés, hogy módszeresen kiépített alapok híján lehetett-e maradandó hatásuk a befogadó országok közösségeire... (Nem beszélve a botrányosan silány magyar szereplésről a Frankfurti Nemzetközi Könyvvásáron, amelynek az ezredfordulón Magyarország volt a díszvendége.) Olykor már szánalmas volt annak bizonygatása az egyes országok – hol Magyarország, hol Lengyelország, hol Csehszlovákia – részéről, hogy melyik miért a legjobb, melyik miért tart legelőbb az Európába vezető úton, s vele szemben a másik kettő miben maradt el, miért kellett szükségszerűen a második körbe visszacsúsznia... (A politikai beszéd logikával mit sem törődő visszatérő fordulatai voltak: az Európába vezető úton és az Európában ezer éve otthon vagyunk...) Tragikomikus volt mindezt látni, átélni. (Különösen azt, ahogy az egyes országok tömegtájékoztatása minderről – a szerencsétlen megfogalmazásokat, felelőtlen folyosói fecsegéseket

még jobban eltorzítva – hírt adott, kölcsönösen egymás ellen hangolva a saját ország közvéleményét, és ezzel felesleges magyarázkodásokra kényszerítve a diplomáciai testületek vezetőit.) Legalább olyan volt ez, mint amikor a folyami átkelés első pillanatában, még a parti fövenyben lerobbant tank lámpalázás katonái azt hiszik, hogy már a meder közepén tartanak, s el kell árasztani a harckocsit... És máris egymás fejéről kapkodják le az életmentő bűvármaszkot, miközben a világ kamerával figyeli a jelenetet, amelyen a távolból nevetni lehet, a közelből csak sírni. Emlékezzünk a darab fináléjára: a „visegrádi négyek” iszapbirkózását leállító döntésre, amely szerint 2004-ben egyszerre tíz ország lesz az Európai Unió tagja. A legjobb, legfelkészültebb, legeurópaibb közép-európai ország vándortróféája szappanbuboréknak bizonyult. A tanulság az, hogy a „visegrádi négyek” vezető politikusai között, sajnos, nem akadt egyetlen olyan befolyásos személy sem, aki térségben, a Baltikum és Adriatikum közötti térségben, Közép-Európában gondolkodott volna, tudván-tudva azt, hogy a régió érdekei a különböző országok érdekeivel összhangban vannak, összhangba hozhatók, s közös esélyünk ez az összhang.

Pedig Milan Kundera Közép-Európát a nemzetközi érdeklődés homlokterébe emelő híres esszéje révén a mi közös régióink hosszú éveken át divatos téma lett – még Lengyelországban és Csehszlovákiában is. Magyarországon Trianon óta az.

A történészek tudják, mennyire divatos téma ez már 1832-től kezdve. Azóta, hogy az ifjú olasz forradalmár, Giuseppe Mazzini – az 1830-31-es lengyel szabadságharc visszhangjaként – kifejtette a Giovine Italia hasábjain, hogy a német államok keleti és az orosz birodalom nyugati peremén morzsolódó, vagyis a hajdani Jagelló Birodalom és a Magyar Királyság területén élő kis népeknek, nemzeteknek össze kell fogniuk, együtt kell működniük, szövetséget kell kötniük, ha meg akarnak maradni. Mazzini voltaképpen egy Közép-európai Unió létrehozását ajánlotta. Eszméjét az 1831-es lengyel emigráció, az úgynevezett Nagy Emigráció tartotta életben, a

demokratikus pánszlávizmus összefogó ideológiáját vonva fölé. Általa akarta kivonni a térség szláv népeit a távlati célként cári jogar alatt egységesíteni szándékozó orosz pánszlávizmus befolyása alól. Az összefogás Czartoryskiék által képviselt eszméje – azáltal módosítva, hogy egyensúlyt teremtett a dunai térség szláv népei, valamint a magyarok és románok között – Kossuth számára is elméleti forrás a Dunai Konföderáció tervezetéhez.

Az 1830-31-es szabadságharc leverését követően nyugat-európai emigrációba kényszerült lengyel politikai tábor nemzetközileg legbefolyásosabb szárnyának vezetője a már említett Adam Jerzy Czartoryski herceg volt, aki közel két évtizeddel azután, hogy cári külügyminiszterre avanszált, az I. Miklós cár ellen felkelt Lengyel Királyság nemzeti kormányának elnöke lett. Tanúja s időnként aktív részese is volt mindazon változásoknak, amelyek a 19. század Európájában lejátszódtak, Napóleon Európát egyesíteni szándékozó véres kísérleteitől a krími háborút lezáró párizsi békekötésig. Czartoryski arra a meggyőződésre juthatott – kicsit az emigrációs pártharcoktól is megkeseredve –, hogy noha honfitársai az elveszett haza feltámasztásáért tízezrével hullottak el Napóleon zászlai alatt, s százezerszám lettek a cári hadsereg kényszerbesorozottjai és szibériai számkivetettek, a felosztott és szakadatlanul küzdő lengyel nemzetet nem a Népek Krisztusával azonosították, mint ezt a legkülönbélebb politikai messianisztikus irányzatok hitték és hirdették, hanem... Fryderyk Chopinnel. Az önmagát varsói börtöncellájában az 1840-es években felgyújtó cárellenes összeesküvőről, Karol Levittoux-ról nem tudott semmit a világ, de Adam Mickiewicznek a Sorbonne-on tartott előadásain ott ült az egész korabeli francia értelmiség Michelet-től, Quinet-től George Sandig. A Lengyel Királyságban és Litvániában rettegett Novoszilcov szenátor rendíthetetlen kedéllyel börtönözte be az összeesküvéssel gyanúsított diákokat, de epeömlést kapott akkor, amikor olvasta, hogy ezt Mickiewicz az Európa-szerte ismert drámában, az *Ősökben* megírta. (Novoszilcov értelmes ember volt: tudta,

hogy a világ előtt olyannak marad meg, amilyenek a lengyel poéta bemutatta.) A történelemnek az államiságuktól megfosztott lengyelekre szakadó égboltozatát a költőtriász, Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki és Zygmunt Krasiński tartotta meg, nem pedig a hősi halott hadvezér, Józef Poniatowski, a számkivetett szabadsághős, Tadeusz Kościuszko vagy az 1863/64-es szabadságharc mártírhaltalt diktátora, Romuald Traugutt. Az ő tetteik, erkölcsi vállalásaik is irodalmi művek révén váltak közismertté.

A 19. század legnagyobb lengyel politikusának, Adam Jerzy Czartoryskinak tehát rá kellett döbbennie arra, hogy a lengyel nemzet leghatékonyabb megtartóereje a lengyel kultúra. Nincs ország, de a nemzet – kultúrájának köszönhetően – él. A kultúra sűrített emlékezet is. Józef Piłsudski a 19. és 20. század fordulóján majdhogynem névtelen aktivista volt bravúros tettei ellenére is, de Ignacy Paderewski zongoraművészt és zeneszerzőt az egész világ ismerte, mint ahogy az 1905-ben irodalmi Nobel-díjat kapott Henryk Sienkiewiczet is.

Sorsfordító történelmi események idején a kultúra legtekintélyesebb művelői a közvetlen politikai, diplomáciai cselekvés hatékonyabb képviselői lehetnek, mint a „szakértők”. Adam Mickiewicz 1848-ban légiót szervezett és a pápával tárgyalt, 1855-ben pedig Isztambulban állított talpra lengyel légiót. Henryk Sienkiewicz a Háború Lengyel Áldozatait Segélyező Svájci Főbizottság elnöke volt az I. világháború derekáig, Ignacy Paderewski 1919-ban az újjászülető Lengyelország miniszterelnöke és külügyminisztere, a lengyel delegáció vezetője a párizsi béketárgyalásokon. Nemzetközi ismertsége, művészi és erkölcsi tekintélye folytán ugyanúgy befolyásolta az ország határainak formálódását, mint Józef Piłsudski rövid idő alatt talpra állított lengyel hadserege.

A közép-európai térség ma egy példa nélkül álló nagy átrendeződés előtt áll. Az egységesülő Európa határai belátható időn belül magukba foglalják Közép-Európa – Mazzini fogalma szerint: a Baltikum és Adriatikum közötti térség – tekinté-

lyes részét is. A csatlakozó országok képviselői arra a kérdésre, hogy az általuk reprezentált országok mit visznek Európába, mivel gazdagítják Európát, kórusban válaszolják, hogy a kultúrájukat, s kultúrájukkal együtt a tehetségüket, a múltjukat. Nap mint nap halljuk, hogy a nemzeti azonosság megőrzésének legfőbb záloga a kultúra. Persze ha pillantást vetünk arra, hogy az érintett országok költségvetésük hány százalékát fordítják kultúrára, oktatásra, akkor felmerül bennünk a kétség a futószalagos deklarációk tartalmának komolyságát illetően.

Az Európai Unióba kerülő országok minisztériumainak működése módosul, a tagállami státusz, az ebből eredő jogok és köteleességek, gyakorlati feladatok azt természetesen befolyásolják. A változás minden bizonnyal a külügyminisztériumokat fogja legátfogóbban érinteni. Alapvetően megváltozik ugyanis az új tagállamok egymás közötti kapcsolata, a régi tagállamokhoz való viszonyuk, s módosul kapcsolatrendszerük. Kérdés: milyen külpolitikát folytathatnak a tagállamok egymással, az Unión kívüli európai országokkal és az Európán túli államokkal? Nem válik-e szükségszerűen ketté a külügyminisztérium egy európai uniós ügyekkel foglalkozó minisztériummá és egy hagyományos külügyminisztériummá, amelynek működési területét az Unión kívüli országok alkotják?

Egyetlen területen azonban minden bizonnyal meghatározódik az akár egyben-maradó, akár kettéváló külügyminisztérium tevékenysége: a kultúra képviselete, a kulturális értékek megjelenítése, megismertetése, terjesztése, az egyes országokra bontott kulturális csere lebonyolítása az egyik legfontosabb, ha nem a legfontosabb külügyminisztériumi feladattá válik. (Ilyen külügyminisztérium már nem engedhet meg magának akkora trehánytságot, hogy – mint ez Magyarországon 2002 óta ismét gyakorlat lett – jutalomból pártobsitost küld ki diplomáciai posztra.) Ha, mint hirdetjük, a kultúra a nemzeti önazonosság megmaradásának legfőbb záloga, akkor a kulturális diplomácia a külügyi munka húzóágazata lesz, s ez sajátos feladatokat ró – a

mi esetünkben – a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumára is. Magyar viszonylatban már csak azért is, mert a külföldön működő kulturális intézeteket nem a Külügyminisztérium működteti, mint Lengyelországban vagy Szlovákiában, hanem a NKÖM. A kultúrának ez a kettős képvisellete jelenleg az ügy javára is fordítható.

Ennek a kulturális politikának az eredményessége attól függ, hogyan jelöljük meg az általános célokat, s hogyan tudjuk kulturális diplomáciánkat egyes országokra, egyes nemzetekre szabni. A magyar diplomáciának más a társadalom-lélektani és politikai, kulturális és tradicionális környezete, terepe Lengyelországban, más Romániában, Szerbiában vagy Szlovákiában. Meggyőződésem azonban, hogy ezen országok mindegyikében rendkívül eredményes kulturális diplomáciai tevékenységet lehet folytatni. Az eredményességnek azonban van egy másik feltétele is: a kulturális diplomáciai munkának nemcsak egyes országokra, hanem egyes személyekre szabottaknak is kell lenniük. Olyan szakembereket kell bevonni e területre, vagyis kell kulturális diplomáciai munkára felkérni, akiknek tekintélyük és megbecsültségük van a fogadó országban, akik tevékenységükkel érdemeket szereztek a fogadó országok kultúrájának képvisellete felől nézve is. Vagyis a Külügyminisztériumnak és NKÖM-nek rendelkeznie kellene olyan adatbázissal, amely számon tartaná, hogy a humán értelmiség egyes tekintélyes képviselői mely országok kultúrájában mozognak otthon, hol és mely munkájukkal szereztek elismerést. Rájuk akár szakértői bázisként, akár aktív szereplőkként is támaszkodni kellene, sokkal inkább, mint ahogy ez az elmúlt tizenhárom évben történt.

Annak ürügyén, hogy 2004 hivatalosan Balassi-év lesz, hadd szóljak pár szót krakkói főkonzuli tevékenységemről, amelyet azzal zártam, hogy a hajdani lengyelországi Balassi-birtokokon 2003 májusában három Balassi-emléktáblát lepleztem le. Egyet a Kamienieci várban, egyet-egyét a Duklai hágó közelében fekvő Rymanówban és Nowy Żmigródban.

Előzményként sikerült újból kiadni Balassi válogatott verseit lengyelül. Mindezért a legnagyobb elégtételt egy kis község, a Nowy Żmigród-i líceum diákjai szolgáltatták, akik nemcsak a veretesen fordított lengyel Balassi-verseket szavalták könyv nélkül, hanem ugyanígy magyar megfelelőjüket is. A több ezer embert megmozgató május krosnói Balassi-ünnepség sikeréből és az ünnepséget előkészítő munkából kivette részét a helyi Robert Portius Társaság – Zbigniew Ungeheuer építészvállalkozóval az élen –, a varsói Magyar Kulturális Intézet és a budapesti Balassi Bálint Intézet. Hogy ennek a kulturális rendezvénysorozatnak mi a gazdasági haszna? Az, hogy Lengyelországnak délkeleti szegletében hosszú évek múltán ismét megjelent és (fogyasztható) fogalom lett a magyar bor, és még több lengyel ember keresi fel a Krosnóhoz 170–200 kilométerre fekvő magyarországi fürdőhelyeket.

Saját szerény tapasztalataim alapján is állíthatom, hogy az országra és a személyre szabott kulturális diplomáciai munka eleve garantálja az eredményességet, hogy ne az általam egyre jobban nem szívelt siker kifejezést használjam. 1999 tavaszán, még mielőtt a Külügyminisztériumba visszakerültem, napvilágot látott lengyelül a *„Mindvégig veletek voltunk...” Lengyelek a magyar szabadságharcban* című monográfiám. Diplomáciai munkámat ez a tény rendkívül megkönnyítette. Ha valami fontos bemutatkozásra, tárgyalásra mentem, a könyvet magammal vittem, és átnyújtottam partneremnek, lett légyen az akár a köztársasági elnök is. Azonnali hatásként nyomban egészséges egyensúly támadt közöttünk, lélektanilag ugyanis bebizonyosodott, hogy országában nem vendég, nem kiküldött vagyok, hanem otthon érzem magam. Ugyanakkor meg kell jegyeznem, hogy kulturális célokra – amelyekre mind gazdasági, mind politikai kapcsolatok építhetők, amelyek szimbólumként jelzik külkapcsolatainkat, történelmi hagyományainkat, külhonban elért eredményeinket, megbecsültségünket (emléktáblák, utcanevek, emlékművek) – a költségvetés támogatása minimális. Nagykövetség, főkonzulátus kulturális célokra forrással valójában nem ren-

delkezik, a kulturális intézetek lehetőségei pedig, kivéve egy-két nagy rendezvényt, ugyancsak behatároltak.

Összefoglalásként még egyszer azt hangsúlyoznám, hogy a csatlakozás előestéjén mulasztásokkal vagyunk kénytelenek szembesülni: mindenekelőtt a Közép-Európára, a szomszédos népekre és országokra vonatkozó külkapcsolati rendszer átfogó koncepciójának hiányával, a kulturális diplomácia jelentősége iránti nagyfokú érzéketlenséggel és azzal, hogy alapvetően kihasználatlan maradt annak a szakembergárdának a tudása, amely a rendszerváltozást a közép-európai együttműködés esélyeként is értékelte.

**Elhangzott 2003. október 30-án a „Remények és aggodalmak az Európai Unió küszöbén” címmel rendezett nemzetközi szimpóziumon, amelyet a Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Közalapítvány Kölcsey Intézete, az Illyés Gyula Archivum és Alapítvány, a Szellemi Környezetvédelemért Alapítvány valamint a Balassi Intézet rendezett.*

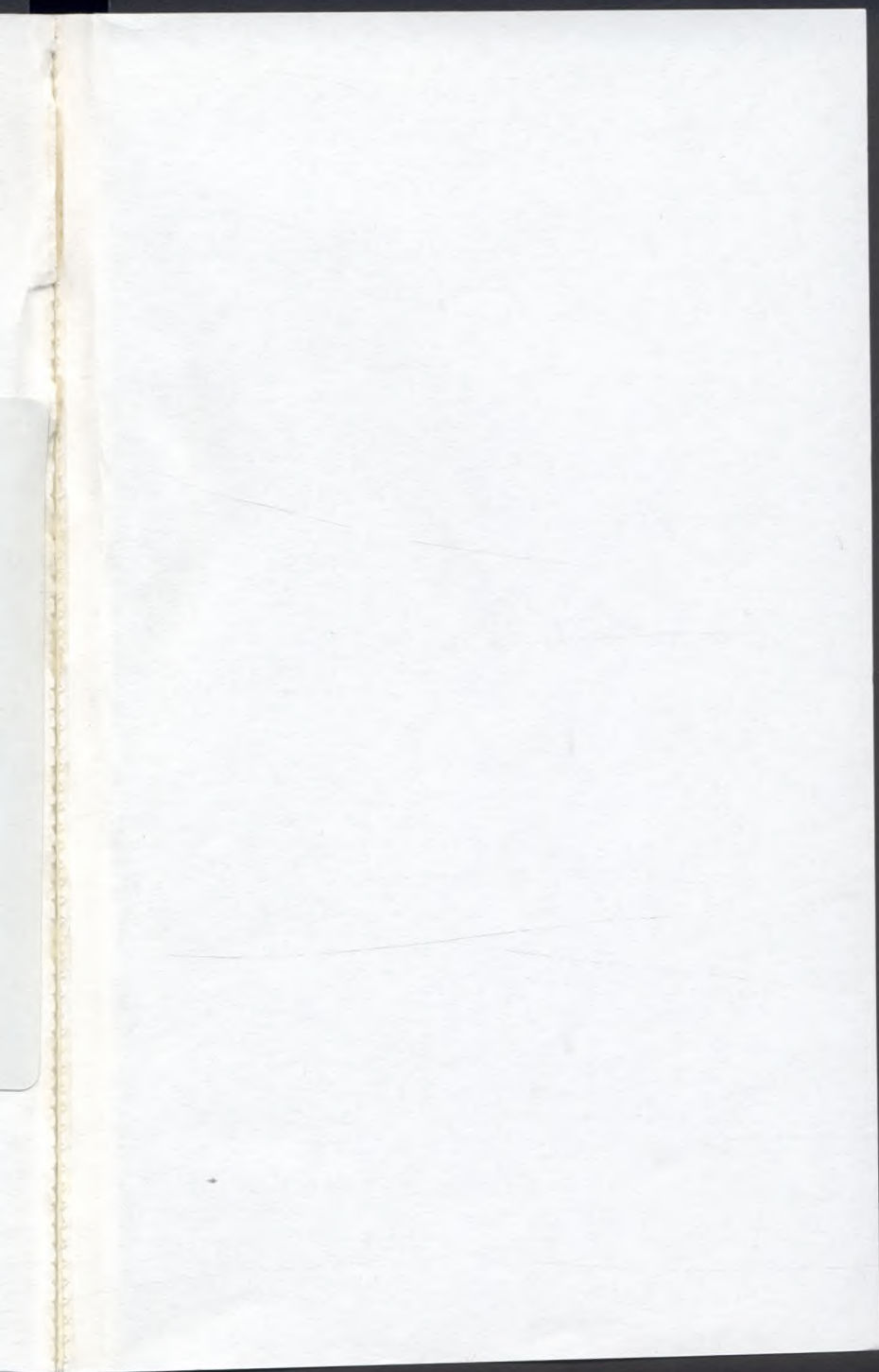

Tartalom – (Spis treści)

Vallomás - előszóban elbeszélve	7
(Wyznanie we wstępie do książki)	
Sobieski János híres győzelmei és balsikeres uralkodása	26
(Słynne zwycięstwa i niefortunne panowanie Jana III Sobieskiego)	
„Együtt harcolánk veletek“ A lengyel légió a magyar szabadságharcban.	39
(„Byliśmy z Wami do końca“. Polski legion w węgierskiej Wiośnie Ludów)	
Lengyelek részvétele az 1849. március 5-i szolnoki ütközetben	49
(Udział Polaków w potyczce pod Solnokiem 5 marca 1849 roku)	
A Hermelines hölgy menekítése és kiállítása. Egy lengyel gyűjtemény háborús évszázadai	62
(Ócalenie i prezentacja Damy z łasiczką. Burzliwe dzieje pewnej polskiej kolekcji)	
A lengyel Wallenberg. Henryk Sławik és az idősebb Antall József története	75
(Polski Wallenberg. Dzieje Henryka Sławika i Józsefa Antalla seniora)	
Két hasonló, majd eltérő politikai pálya 1956-os találkozási pontja.	78
(Władysław Gomułka és Nagy Imre Spotkanie w 1956 roku dwóch dróg politycznych, zrazu podobnych, później rozbieżnych. Władysław Gomułka i Imre Nagy)	
A könnyező plakát. A lengyel társadalom és az 1956-os magyar forradalom . . .	83
(Płaczący plakat. Społeczeństwo polskie a węgierska rewolucja 1956)	
A lengyel „munkás-Hamletek“. Az 1970-es tengerparti dráma harmincötödik évfordulójára	86
(O polskich „robotnikach-Hamletach“. W trzydziestą piątą rocznicę dramatu Grudnia 1970)	

Az augusztusi munkásosztály a paradicsomon innen. Filmek a lengyel rendszerváltás-kísérletekről	91
(Sierpniowa klasa robotnicza przed bramami raju. Filmy o polskich próbach zmiany ustroju)	
Bányászlámpák Krisztus keresztyén. Mi történt 1981. december 16-án Katowicében?	99
(Lampki górnicze w ramionach krzyża. Co się zdarzyło w Katowicach 16 grudnia 1981 roku?)	
A mi leckekönyvünk. Wacław Felczak emlékkönyvének margójára	109
(Na marginesie księgi pamiątkowej ku czci Wacława Felczaka)	
Az ezredforduló poétája. Bohdan Zadura költészete	112
(Poeta przełomu tysiącleci. Poezja Bohdana Zadury)	
Lelki odaadás. Beszélgetés Jerzy Snopek lengyel irodalomtörténésszel és műfordítóval	120
(Duchowe oddanie. Rozmowa z Jerzym Snopkiem, polskim historykiem literatury i tłumaczem)	
A Bethlen Gábor-díjjal kitüntetett Krzysztof Czyżewski szellemi arcképmassága. A Sejny-i „Határvidék Központ” tevékenysége	124
(Swoisty portret duchowy Krzysztofa Czyżewskiego, laureata Nagrody im. Gábora Bethlena. Działalność sejneńskiego „Ośrodka POGRANICZE”)	
„És másnap kezdetét veszi az emlékezés” a 2007-ben elhunyt Ryszard Kapuścińskira	129
(„Nazajutrz zaczyna się wspomnienie” – o zmarłym w 2007 roku Ryszardzie Kapuścińskim)	
A jövő fehér fala előtt álló és élő lengyelbarát magyar költő. Bella István, 1940–2006	132
(Poeta węgierski, przyjaciel Polski, stojący i żyjący przed białą ścianą przyszłości. István Bella 1940–2006)	
Függelék – (Aneks)	
Az eltékozolt lehetőségekkel szembesülve. Kultúra, politika, erkölcs Közép-Európa múltjában és jelenében – a csatlakozás előestéjén	139
(Bilans straconych szans. Kultúra, polityka i moralność w dawnej i obecnej Europie Środkowej – w przededniu integracji)	

Könyvtervezés és műszaki szerkesztés:
Mátraházi Donát, Szaicz Balázs
Felelős kiadó: Dr. Szijártó István a Szent György Kiadó vezetője,
Nyomda: Budapest 1118 Nagyszeben tér 3.

Szent György könyvek

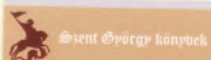
A MAGYAROK BIBLIÁJA
(Gyűjtötte: Papp Árpád)

Andráshy Bertalan
A MAGYARSÁG HÍRE
A VILÁGBAN

Csunderi Sándor
TENGHER ÉS DIÓLEVÉL
(1374-77)

Rosta István
A MAGYAR
TUDOMÁNYTÖRTÉNET
NAGY ESEMÉNYEI

Fekete Gyula
A LEHETETLEN
OSTROMA

Albert Gábor
AZ IGAZSÁG MARKÁBAN

5864/08

Kovács István történész, költő, polonista 1945-ben született Budapesten. 1968-ban végzett az ELTE BTK történelem–lengyel szakán. Tagja volt az 1969-ben az Elérhetetlen föld című antológiával bemutatkozó „Kilencek” költőcsoportnak. 1970-től Illyés Gyula Herder-ösztöndíjasaként a Bécsi Egyetemen tanult történelmet. Első verseskötete, a Havon forgó ég 1973-ban jelent meg, első történelmi tárgyú könyve tíz évvel később Így élt Bem József címmel. 1972-től a Kelet-európai Irodalmak Tanszéki Kutatócsoportjában dolgozott az ELTE Bölcsészkarán, 1981-től pedig a Lengyel Filológiai Tanszéken tanított ugyanott. Kutatási területe a XIX. századi magyar–lengyel történelmi és kulturális kapcsolatok. E tárgyban több munkát tett közzé. Legjelentősebb a „Mindvégig veletek voltunk”. Lengyelek a magyar szabadságharcban című monográfiája (1998) és a Lengyel légió lexikona, 1848 – 1849 (2007). A Gyermekkor tündöklete című regényéből, amelyet több nyelvre lefordítottak, Budakeszi srácok címmel film készült az 1956-os forradalom ötvenedik évfordulójára. 1990 és 1995, valamint 1999 és 2003 között diplomataként dolgozott Lengyelországban, utolsó kiküldetése idején Krakkóban volt főkonzul. Munkája elismeréseként öt lengyel város választotta díszpolgárává, köztük Krakkó. Ma az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa.

Kovács István: Két örökéletű tölgy